FRA FREDERIKSBORG AMT

AARBOG FOR 1948

UDGIVET AF

FREDERIKSBORG AMTS HISTORISKE SAMFUND

HILLERØD
C. NORDLUNDES BOGTRYKKERI
OSWALD TERKELSEN
1949

FRA FREDERIKSBORG AMT

AARBOG FOR 1948

UDGIVET AF

FREDERIKSBORG AMTS HISTORISKE SAMFUND

HILLERØD
C. NORDLUNDES BOGTRYKKERI
OSWALD TERKELSEN
1949

ÆBELHOLT-STUDIER

EN KULTURHISTORISK OG ARKÆOLOGISK REDEGØRELSE FOR UDGRAVNINGEN OG RESTAURERINGEN AF ÆBELHOLT KLOSTER

Ved

VILHELM MØLLER-CHRISTENSEN

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord 7
Indledning 9
Topografiske Forhold 10
Begravelser og Klostermarked 16
Teglovn og Vandmølle 19
Kronologisk Oversigt 21
Klosterets senere Skæbne 23
Ruinen findes 24
Æbelholt Klosterudvalg dannes 28
Klostertomten erhverves 30
Den første Grundplan 31
Udgravningerne i 1936 33
Granitsøjledele fra Omegnen findes og føres til Æbelholt 38
Sct. Vilhelms Kapel restaureres 39
Dele af Østfløjen udgraves. Kapitelsalen 40
Æbelholtbazaren den 12.—13. Marts 1937 43
Helligvandet og Vandmøllen 44
Den anden Kloster-Grundplan 50
Østfløjens Granitsøjler genrejses 52
Arkitekt C. M. Smidt skriver om Udgravningerne 58
Helligvandet 59
Kapitelsalens Granitsøjler flyttes 61
Køkkenbygningen genrejses 65
Skeletudgravningerne 67
Den tredie Grundplan 68
Sammenlignende Betragtninger over Grundplanerne Fig. 7 og Fig 23 .. 71
Æbelholt Klosterudvalg reorganiseres 72
Hvad Skeletudgravningerne bragte for Dagen 73
Grundplanen fra 1943 — Restaureringsplanen 75
Klosterlatrin eller Vandmølle 75
Klosterets østre Hegnsmur findes 80
Findes der nordiske Paralleller til Æbelholt-Necessariet? 81
De gravede Vandrender udfor Østfløjen 83
Adgangsforholdene til Klosteret 87
Kapitelsalen 89
Østre Korsgang 93
Søjlefundamentet i Koret. Kælder eller Krypt 95
Sct. Vilhelms Kilde 97
Sammenlignende Betragtninger over Grundplanerne Fig. 7, 23 og 24 ... 100
Den rekonstruerede Ruin af Klosterkirken 101
Tværskibets Længde 101
Sideskibene 102
Kirkens Nord-Øst-Hjørne 104
Har der været Taarn paa Sct. Vilhelms Kapel? 110
Afsluttende Bemærkninger 110

BILLEDFORTEGNELSE

Fig. 1. Æverholz Vang ca. 1765 11
Fig. 2. Matrikelkort over Ebbelholts-Wang 1776 13
Fig. 3. Maalebordsblad med indtegnet Klosterplan 17
Fig. 4. Resultatet af den første Prøveudgravning — den 15. Sept. 1935 27
Fig. 5. Æbelholt-Søjlebasen under Udgravning den 22. Sept. 1935.... 29
Fig. 6. Arkitekt C. G. Schultz' Plan over Æbelholt Kloster opmaalt og tegnet paa Grundlag af Udgravningerne i 1935 32
Fig. 7. Arkitekt C. G. Schultz' Grundplan over Æbelholt Kloster fra »Hjemstavnsbogen for Frederiksborg Amt« 1943 35
Fig. 8. Sct. Vilhelms Kapel efter den første Restaurering i Efteraaret 1936 41
Fig. 9. Den færdigudgravede Vandmølle 45
Fig. 10. Glasserede Brændtlerskander fra 1300-Tallet, fremdraget fra Slamlaget i Møllebækken og sammenføjede af Forf. 46
Fig. 11. To Digler — en Blodkop og en Pilgrimsflaske 48
Fig. 12. Kande af rhinsk Stentøj fra Renaissancetiden 49
Fig. 13. Søjlebasen fra Æbelholt 51
Fig. 14. Søjlebase fra Dronningholm 52
Fig. 15. Rekonstrueret Søjle fra Refektoriet 53
Fig. 16. Tærningekapitæl fra Melløse anvendt som Base for Kapitelsalens Søjler 54
Fig. 17. Den genrejste Granitsøjle i Talestuen 56
Fig. 18. Æbelholt Klosters Østfløj med de tre genrejste Søjler i Tiden 1937—40 57
Fig. 19. Refektoriets genfremstillede Søjler 61
Fig. 20. Østfløjens Granitsøjler efter Forandringen i 1940 62
Fig. 21. Østfløjens Granitsøjler — sml. Fig. 18 63
Fig. 22. Køkkenet efter Ombygningen 1940 66
Fig. 23. Arkitekt C. G. Schultz' Grundplan over Æbelholt Kloster fra »Turistforeningen for Danmark«, Aarbog 1942 69
Fig. 24. Arkitekt C. G. Schultz' Grundplan over Æbelholt Kloster 1943. Restaureringsplanen 76
Fig. 25. Arkitekt C. G. Schultz' Perspektivskitse af Æbelholt Kloster .. 77
Fig. 26. Grundplan over Varnhem Kloster 82
Fig. 27. Udgravningsplan over Æbelholt Kloster med indtegnede Skeletter 1947 ..... S. 84—85
Fig. 28. Søjlefundament afdækket i Syd-Øst-Hjørnet af Klosterkirkens Kor 96
Fig. 29. Det »halshuggede« Skelet 105
Fig. 30. Romansk Begravelseskalk og Disk af Bly 109
Fig. 31. Fundamentsten, urørt Sand og ikke undersøgt Omraade omkring nordre Korsarm 109
Fig. 32. Æbelholt Kloster — korrigeret Plan 111

RUINPARKEN Æbelholt Kloster er nu en Realitet. I Løbet af Aaret 1948 afsluttede Nationalmuseet sit Udgravnings- og Restaureringsarbejde, indhegnede Tomten og beplantede den. Æbelholt Kloster indtager i Dag en smuk Plads blandt Nordsjællands udgravede og restaurerede Ruiner fra Middelalderen og staar som et interessant Minde om en betydningsfuld katolsk Munkeorden: Augustinerordenen, samt om en af den danske Middelalderkirkes store Mænd, Sct. Vilhelm, Nordsjællands Helgen, Grundlæggeren og Skaberen af Æbelholt Kloster.

Æbelholt Kloster er den fjerde i Rækken af Nordsjællands Middelalderruiner fra Valdemarstiden. Bedst kendt er det sagnomspundne Gurre, Valdemar den Stores Borg. Vest herfor ligger Eskils gamle Fæstning, Søborg, der senere blev erobret af Valdemar den Store og anvendt som Statsfængsel. Længere imod Vest og noget mod Syd ved Bredden af Arresø ligger Dronningholm, der er opført af Valdemar Sejr og gennem Sagnet knyttet til den milde Dronning Dagmar. Disse Borgruiner fortæller den besøgende om Kongevældet i en Tid, da der ofte var Krig mellem Konge og Kirke, og hvor der var sikrest bag brede Voldgrave og favnetykke, skærmende Mure.

Ruinerne af Gurre, Søborg og Dronningholm er blevet grundigt undersøgt og restaurerede af Nationalmuseets Arkitekt gennem en Menneskealder, C. M. Smidt. Ruinparken Æbelholt Kloster er blevet til under Ledelse af Arkitekt C. G. Schultz, der er C. M. Smidts Efterfølger i Embedet som Nationalmuseets Arkitekt.

Udgravningsarbejdet af Æbelholt Kloster blev paabegyndt i 1935 og har gennem udførlig Omtale i den stedlige Presse vakt stor Interesse i Nordsjælland, hvor der findes mange Æbelholt-Venner, der ved gentagne Besøg paa Tomten har fulgt Arbejdets forskellige Faser.

Det faldt i min Lod at finde Æbelholt Kloster og paabegynde Udgravningsarbejdet, og jeg har siden fulgt det med stor Interesse. I Tiden 1941—47 har jeg desuden foretaget en systematisk Skeletudgravning af Størstedelen af Klostertomten, nemlig Kirken, Korsgaarden, Korsgangene, Kapitelsalen og Kirkegaarden Nord for Kirken. Ved Udførelsen af dette Arbejde har jeg fingravet store Omraader, der aldrig har været undersøgt af Arkitekt Schultz, og har derved gjort en Del bygningshistoriske Iagttagelser, der kaster nyt Lys over forskellige vigtige Detaljer af den restaurerede og paa sine Steder rekonstruerede Klosterruin.

I nærværende Afhandling vil jeg gøre Rede for disse Iagttagelser samt anføre en Del arkæologiske og kulturhistoriske Forhold, der har Tilknytning til Æbelholt Kloster, og saaledes supplere de Publikationer, der tidligere er fremkommet om Emnet.

Roskilde — Dies Sct. Vilhelmi

MDCCCCXXXXVIII

Vilhelm Møller-Christensen.

Indledning.

Paa en ryddet Plads i Gribskovens sydvestlige Udløber henimod Arresø byggedes i Tiden omkring 1175 Augustinerklosteret Æbelholt.

Klosteret var et Herrekloster og blev indviet til den hellige Aand og Sct. Thomas og fik Navnet Paraklet eller Sct. Thomas Kloster. Uvist hvornaar, men dog ret tidligt, fik det sit nuværende Navn: Æbelholt Kloster. Ofte kaldtes det: Sct. Vilhelms Kloster efter Grundlæggeren og dets første Abbed, Franskmanden Vilhelm.

Vilhelm fødtes antagelig 1125. Han traadte tidligt i Kirkens Tjeneste og sluttede Venskab med Absalon, der i 1150'erne studerede ved den berømte kirkelige Højskole i Paris.

1165 fik Absalon, der 1158 var blevet Biskop i Roskilde, Brug for Vilhelm til at løse en brydsom Opgave. Det var det lille Augustinerkloster paa Eskilsø i Roskilde Fjord, der trængte til at reformeres, fordi Klostertugten her var kommet stærkt i Forfald.

Vilhelm blev indkaldt til Landet i 1165, paatog sig Opgaven, blev indsat som Abbed paa Eskilsø og fik gennem Fromhed, Fasthed og Udholdenhed Klosteret aandeligt saneret, saaledes at det snart stod som et Mønsterkloster. Store Gaver fra Klosterets Velynder, den rige og mægtige Biskop Absalon, hjalp det samtidig økonomisk paa Fode. Men Vilhelm syntes ikke om Beliggenheden.

1175 flyttede han fra Eskilsø og oprettede Æbelholt Kloster i Tjæreby Sogn i Nordsjælland. Som Abbed her udførte Vilhelm

sin Manddoms Gerning. Han døde d. 6. April 1203, blev kanoniseret d. 21. Januar 1224 og fik Helgendag d. 16. Juni.

Topografiske Forhold.

Det ældste eksisterende Kort, der giver nærmere Oplysninger om Æbelholt Klosters Omgivelser, stammer fra ca. 1765 (Fig. 1). Man bemærker midt i Kortet en indhegnet Vang »Æverholtz Vang«, der siden Klosterets Nedbrydning i 1560'erne har været Stutterivang under Hillerødsholm. Paa denne »Vang« har Klosterets Hovedbygning ligget. Udgravningerne har vist, at Stedet for denne er at finde ved det omvendte Bogstav »E«.

Mod Syd i Vangen gaar Landevejen fra Frederiksborg, der grener sig imod Nordøst til Tulstrup og imod Vest til »Merløse«.

Det sydvestlige Hjørne af »Æverholtz Vang« møder en spids Udløber, en Vig af den ret store Sø »Æverholtz Dam«. Den har paa Kortet Form i Retning af en Hestesko. Mod Sydvest fortsætter Søen sig i en stor »Ellemose«, der gaffelformet skyder sig frem imod »Merløse«, hvorfor man maa antage, at Æbelholt Dam oprindelig har været af betydelig Udstrækning.

Æbelholt Dam afvandes af en Aa, der udgaar fra Spidsen af den imod Nord pegende Vig, passerer Landevejen og gaar derpaa i Retningen Vest—Nordvest gennem en lille »Elle Mose« og videre over »Mørløse Marke« for her at munde ud i Mølledammen til den ved Neiede—Merløse Vejen beliggende »Systerbroe Mølle«. Fra Søsterbro Vandmølle fortsætter Æbelholt Aa videre vestpaa, hvor den udmunder i Arresø.

De to »hesteskoformede« Ben af Æbelholt Dam omslutter et skovklædt Næs. Denne Skov hedder »Capel-Skov« ligesom Skoven Syd for Mølle-Riis-Skoven ved »Mørløse Marke«.

Af Bygninger her findes kun een, nemlig en Gaard, kaldet »Æverhuus«. Den ligger umiddelbart Syd for Landevejen, hvor denne i en Bue svinger Nord om Æbelholt Dam. Dette Forhold er af Betydning, naar man senere skal diskutere Spørgsmaalet

om Klosterets Beliggenhed i Forhold til den oprindelige Landevej.

Paa »Det kgl. Viidenskabers Societets Kort fra 1768« er Æbelholt Dam, der nu kaldes »Øvre Dam«, svundet betydeligt ind i Udstrækning, idet Søens sydvestlige to Trediedele er ble-

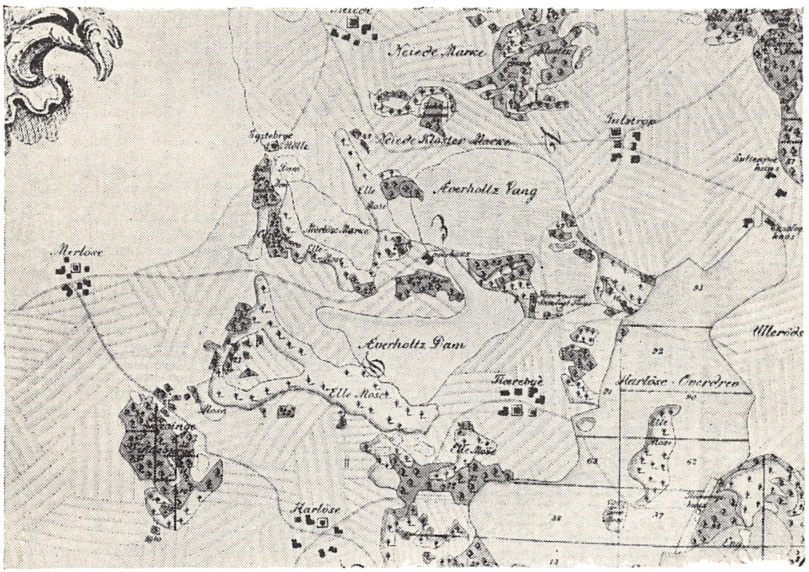

Fig. 1.
»Geometriske Grund-Tegning over Friderichs-Borg — Revier . . . efter . . . (Frederik V's) Ordre under (Carl Christian) von Grams Direktion ... optaget . . . ved de beordrede Forst-Betientere, Jægersborg. Reduceret efter Orig. i Domainecontoirets Archiv«.

vet til en Mose, mens den nordøstlige Del af Søen har bevaret sin karakteristiske spidse Form.

Paa dette Kort ses det desuden, at Landevejen stadig gaar i en Bue Nord om Søens nordlige spidse Vig og skærer Afgangen af Æbelholt Aa. Benævnelsen »Øvre Dam« forudsætter en »Nedre Dam«. Denne er dog kun utydeligt markeret paa Kortet og kan næppe være andet end den paa Fig. 1 tydeligt aftegnede Søsterbro Mølledam.

Fra 1776 har man ogsaa et Kort over Æbelholt Vang, her kaldet »Ebbeholts-Wang«, nemlig et Matrikelkort, der er meget udførligt og ret nøjagtigt og rummer flere Detaljer, som er af stor Interesse for Studiet af Æbelholt-Egnens Topografi (Fig. 2).

Æbelholt Dam kaldes nu »Øvre Dam« og er kun indtegnet med den nordgaaende Vig, der udmunder i Æbelholt Aa. Man bemærker desuden, at Landevejen her er ført tværs henover Vigen, der paa denne Maade er blevet udskilt i en nordlig lille Dam, der ikke maa forveksles med den egentlige »Nedre Dam« ved Søsterbro Mølle.

Landevejen er saaledes blevet forlagt fra sin oprindelige Plads Nord om den lille Vig og er derved blevet fjernet ca. 250 m fra Klosteret. I Overensstemmelse hermed findes nu »Æverhuset«, der her betegnes som »Wangehuus«, Nord for Landevejen, mens det paa Kortet fra før 1765 laa umiddelbart Syd for denne.

Stedet for Klosterkirken er markeret ved en lille Firkant, mærket »Grav Stæd«. Dette Gravsted er det saakaldte Thottske Gravmæle, d. v. s. Lensmand til Dronningholm, Rigsraad Aage Andersen Thotts Familiegravsted. Gravstenen var synlig endnu i 1840'erne, men er siden sporløst forsvundet.

Paa det afbildede korte Stykke af Æbelholt Aa bemærker man, at Aaen gennemløber en ret udstrakt Mose, der fra Nordvest har Tilløb af endnu en Aa.

Paa et Nordsjællandskort fra 1881 er den store Æbelholt Dam forvandlet til Enge og Agerjord, mens den lille Dam Nord for Landevejen endnu er synlig. Senere er ogsaa denne lille Dam forsvundet, Aaløbet er blevet rettet ud, og Grundvandstanden er blevet sænket gennem omfattende Dræninger. »Capel Skovene« er ligeledes borte.

I vore Dage vidner udstrakte Enge og Moser om den for 200 Aar siden store »Æverholtz Dam«, mens frodige Marker findes paa de Arealer, der den Gang betegnedes som »Elle-Mose«.

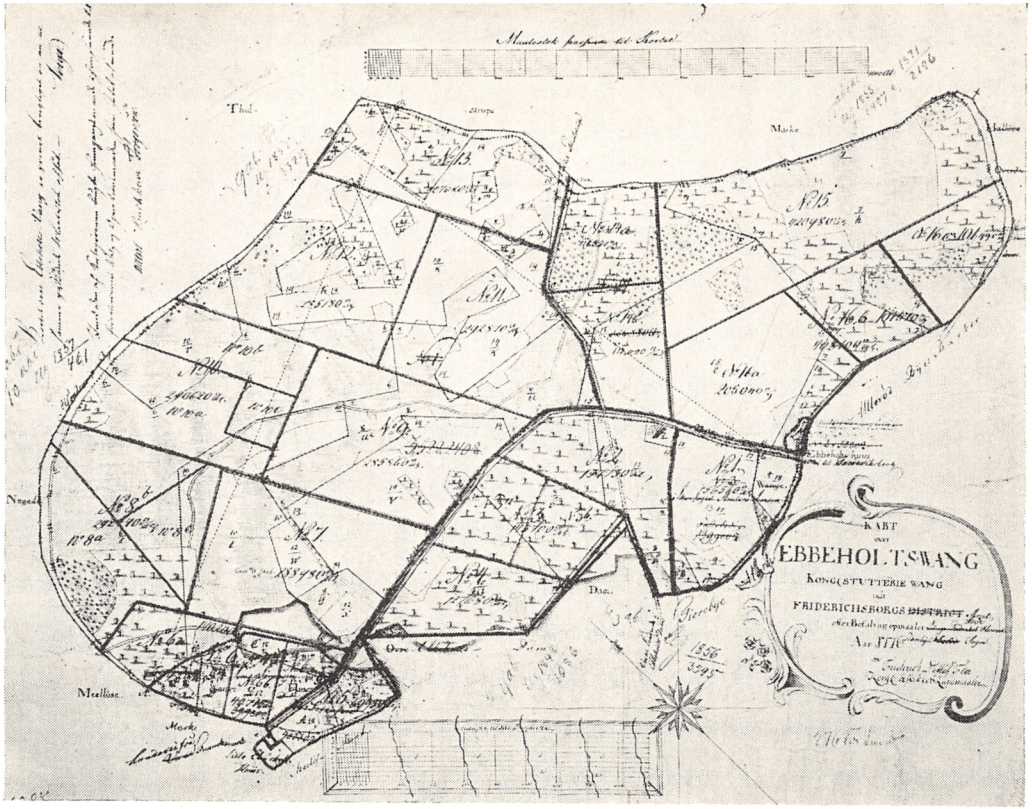

Fig. 2.
Matrikelkort over Æbelholt-Vang. 1776.

Er det muligt ud fra disse Kort at danne sig et Billede af Æbelholt-Egnens topografiske Forhold paa Abbed Vilhelms Tid?

Hvis man paa Kortet fra ca. 1765 (Fig. 1) forestiller sig Søomraadet bevaret og udvidet med »Ellemoserne« og Skovene gjort større og sammenhængende med Grib Skov, faar man et omtrentligt Billede af Forholdet imellem Aa, Sø, Skov og Agerjord. Det er da sandsynligt, at Klosteret er blevet bygget paa en lille Holm, paa en Rydning i Gribskovens Udløber mod Sydvest, hvor den møder Æbelholt Dam, og mod Vest omskylles af Æbelholt Aa. Mod Nord har der været endnu en Aa. Mod Øst var der aaben Forbindelse til Agerlandet.

Gamle Aktstykker viser imidlertid, at disse Overvejelser kun omtrentlig kan være rigtige. Tre Breve fra Slutningen af det 16. Aarhundrede viser nemlig, at der paa Frederik II's Tid blev opført to Dæmninger tværs over Æbelholt Aa: en øvre Dæmning paa det Sted, hvor Aaen afgaar fra Æbelholt Dam, og en nedre Dæmning længere Vest paa med det Formaal at skabe en Mølledam for Søsterbro Mølle.

Disse Aktstykker, der er af Betydning for Forstaaelsen af Æbelholt-Omraadets Topografi, skal her gengives i Uddrag.

Det første Brev er dateret 28. August 1584[1]) og indeholder en Klage fra Melløse-Bønderne til Kong Frederik II. Klagen gaar ud paa, at »de Diger og Dæmninger, som Kongen har ladet opkaste for det Vand, der løber frem for Ebbelholt, have voldt dem stor Skade, idet Vandet opstøves paa deres Enge og deres Græsbrugning i den søndre Vang forringes«.

Det andet Brev, der er dateret 25. September 1597[2]), beretter, at Bønderne i Melløse har klaget over, »at de have lidt stor Skade og Afbræk paa deres Enge og Græsgang ved de høje Volde og Dæmninger (Damme), som Kongens Fader har ladet opkaste ved Ebbelholts Kloster og Systerbro Mølle«,

[1]) Kancelliets Brevbøger, 1584—1588, S. 156.
[2]) Kancelliets Brevbøger, 1596—1602, S. 206 ff.

Endelig er der et tredie Brev, dateret 26. September 1597[2]); skrevet af den Tjæreby Sognepræst Hr. Mogens Persen og indeholdende en Klage over, at »hans Præstegaard er blevet forringet med 24 Læs Hø, fordi Kongen har ladet opstøve en Sø og Dam der paa Marken og støvet den over hans Engjord«.

Stederne for Frederik II's to Dæmninger fremgaar af Fig. 1 og maa antages at findes der, hvor Landevejene skærer Æbelholt Aa, henholdsvis hvor denne afgaar fra Æbelholt Dam, og hvor Aaen passerer Nejede—Melløse Vejen.

I Tiden mellem Udarbejdelsen af Kortene Fig. 1 og 2, altsaa imellem ca. 1765 og 1776, er der blevet lavet en ny Dæmning, nemlig den, hvorpaa Landevejen er ført over den nordlige Vig af Æbelholt Dam, saaledes at den nordlige Del af denne Vig er blevet udskilt som en lille Sø.

Denne lille Sø, der maa betragtes som et regulært Kunstprodukt, er fremkommet ved, at Frederik II, muligvis i 1570'erne, opførte en Dæmning over Aaløbet paa et velegnet Sted ved Aaens Afgang fra Æbelholt Dam. Æbelholt Dam fik herved et større Omraade og oversvømmede blandt andet Pastor Persons Enge. Omtrent 200 Aar senere, antagelig i 1770'erne, har man opført en ny Dæmning ca. 250 m Syd for Frederik II's Dæmning og ført Hovedlandevejen over her.

Paa Fig. 3 har jeg paa et Maalebordsblad indtegnet Æbelholt Kloster samt »Øvre Dam« med Æbelholt Aa, som de findes angivet paa Matrikelkortet fra 1776.

Rundt om Æbelholt Kloster slynger sig en gravet Vandrende, der tilsyneladende afgaar fra det nordøstlige Hjørne af den lille kunstige Sø Nord for Landevejen. Denne Vandrende skal jeg senere vende tilbage til.

Det er, paa Grund af den af Frederik II opførte Dæmning, umuligt at udtale sig med Sikkerhed om Udstrækningen af Æbelholt Dam paa Abbed Vilhelms Tid. Ligeledes ved man heller intet om, hvor Ullerød—Melløse-vejen har gaaet i Forhold til

Klosteret, og hvor den har passeret Æbelholt Aa. Muligvis har Frederik II opført sin Dæmning, hvor den oprindelige Vej har haft Vadested eller Bro over Aaen.

Begravelser og Klostermarked.

Begravelser og Markedsafgifter hørte til Middelalderklostrenes vigtigste Indtægtskilder. Selvom Æbelholt Kloster laa afsides, var dets Beliggenhed dog ikke saa daarlig i trafikal Henseende. Klosteret laa omtrent midtvejs mellem de to Købstæder Slangerup og Søborg, nemlig tæt Vest for det Sted, hvor den korteste Landevej, der forbandt disse den Gang betydningsfulde Byer, krydser en Vej, der fra det gamle Hillerød og Ullerød fører Vest paa over Melløse og Kregme til Roskilde Fjord.

Opførelsen af Klosteret er antagelig begyndt omkring 1175. Et Pavebrev fra dette Aar [3]) giver Klosteret Ret til at »modtage Klerke og Lægfolk, som forlod Verden, til Omvendelse«, og endvidere tilstod Paven Klosteret »frit Gravsted, saa ingen kan modsætte sig, hvis nogen ønskede Begravelse der«.

Dette Pavebrev er af stor Betydning for Tidsfæstelsen af Æbelholt-Begravelserne, thi det er Udtryk for, at ingen Kristenbegravelser kan være ældre her end 1175.

Et af de saakaldte Klemmebreve fra 1555[4]) bestemmer blandt andet, at Æbelholt Klosterkirke skal være Sognekirke for Tjæreby og Alsønderup Sogne tilsammen, imod at Alsønderup og Tjæreby Kirker skulde nedbrydes.

Paa Grund af Bøndernes kraftige Protest imod denne Bestemmelse, blev den kaldt tilbage i 1561[5]). Til Gengæld blev saa Æbelholt Klosterkirke dømt til Nedbrydning.

[3]) Script. Rerum Danicarum, VI. S. 136.
[4]) Se nærmere: Carl Neergaard, Bidrag til Danmarks Klosterhistorie, Efterretninger om den sidste Abbed i Æbelholt Kloster. Kirkehistoriske Samlinger, 4. Række. I. Bd., 1889—91, S. 486 ff.
[5]) Kancelliets Brevbøger, 1561—1565, S. 38.

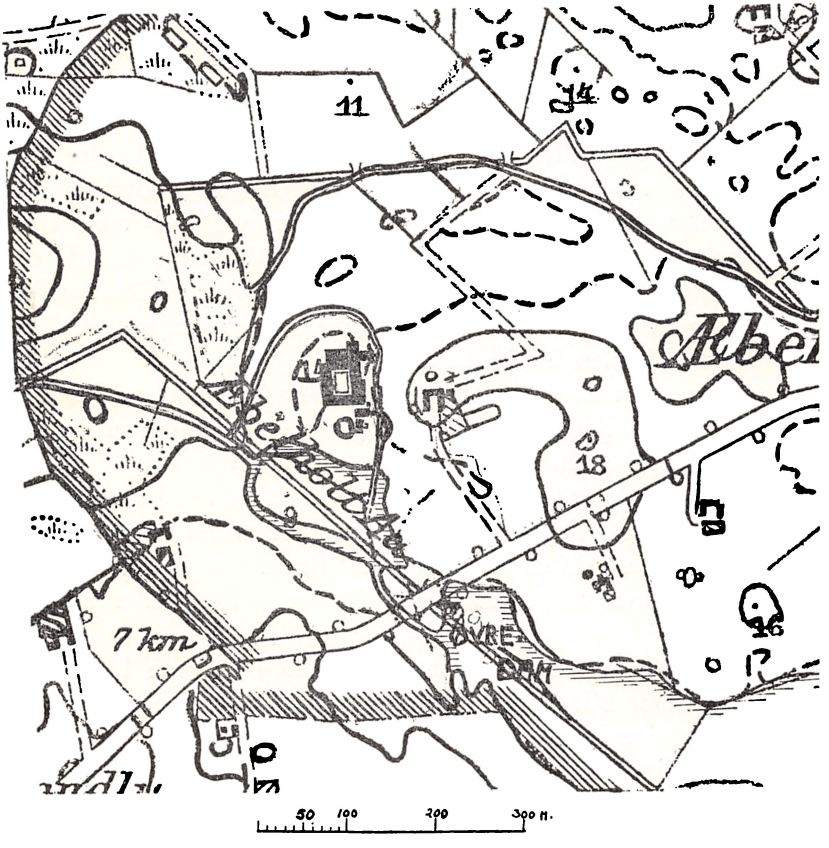

Fig. 3.
Udsnit af Maalebordsblad med indtegnet Plan over Æbelholt Kloster samt »Øvre Dam« og Æbelholt Aa.

Derfor er Aaret 1561 muligvis det sidste Aar, da der er foretaget Begravelser paa Æbelholt Kloster, enten i Kirken eller paa den hertil hørende Kirkegaard.

Hvad angaar Trafiken paa Klosteret, var denne ikke saa ringe. Et Brev fra Abbed Vilhelm[6]) fortæller blandt andet, at

[6]) Se H. Olrik, Danske Helgeners Levned, 1893—1894, S. 173 ff.

Klosteret i 1190'erne daglig modtog og bespiste indtil 100 vejfarende. Dette store Antal Gæster er et Udtryk for, at der i Slutningen af det 12. Aarhundrede færdedes mange Mennesker paa Landevejene forbi Æbelholt.

Efter Abbed Vilhelms Død i 1203, og særlig da der begyndte at ske Mirakler paa hans Grav, har man Beretninger om, at Tilstrømningen af Pilgrimme fra saavel Ind- som Udland var meget betydelig. Strømmen af Pilgrimme er sikkert blevet endnu større, da Vilhelm blev kanoniseret i 1224, og Paven lovede 40 Dages Aflad[7]) til enhver, der besøgte Sct. Vilhelms Grav i Tiden fra 16. til 24. Juni.

Sammen med de mange Pilgrimme, der for Sjæls og Legems Skyld søgte til Klosteret, er der ogsaa kommet omvandrende Handelsmænd, der har prøvet paa at afsætte deres Varer blandt Publikum. Efterhaanden opstod paa den Maade et Marked foran Klosterets Porte i den Tid, da Besøget var størst. Det blev en betydelig Indtægtskilde for Æbelholt-Brødrene. Et Kongebrev fra 1265[8]) vidner om, at Æbelholt Klostermarked ikke var saa helt ringe.

Nævnte Kongebrev omtaler et Marked i Dagene 15. til 29. Juni og tilstaar Klosteret al kongelig Ret i Told af Heste og andre Ting, der handles med.

Man har ingen Efterretninger om, hvornaar det første Æbelholtmarked blev afholdt, derimod ved man, naar det afholdtes sidste Gang. Et kongeligt aabent Brev af 2. Maj 1562 befaler, at »de Markeder, som hidtil ere holdte ved Holløsse, Gurffue, Ebbelolt, Espindrup og Esserom, for Fremtiden skulle holdes ved Frederichsborg Slot paa de samme Tider«[9]). Man maa derfor antage, at det sidste Æbelholt Klostermarked blev afholdt i Juni 1561.

[7]) Script. Rerum Danicarum, VI, S. 151, 153.
[8]) Danmarks Riges Breve, 2. Rk., I. Bd., Nr. 461.
[9]) Kancell. Brevb., 1561—1565, S. 142.

Teglovn og Vandmølle.

Til Middelalderens Landklostre hørte Teglovne og Vandmøller; Teglovnene paa Grund af Byggeriet, der ofte strakte sig over Aarhundreder, og Vandmøllerne, fordi man tidligt havde lært at udnytte Vandkraften til industrielle Formaal.

Ifølge Steen Bøchers Undersøgelser[10]) antages det, at de ældste Vandmøller, de græske Møller, stammer fra Tiden ca. 100 f. Chr. Disse Møller har sandsynligvis været Horisontalmøller. Herom skriver Steen Bøcher: »En Horisontalmølle bestod af en lodret Akse, der forneden var forsynet med en Krans af Skovle og foroven sad fast i den øverste Møllesten »Løberen«. Vandet faldt skraat ind paa Skovlene, og der behøvedes kun en ganske ringe Vandmængde til at drive Hjulet. Noget særlig stort Fald er heller ikke nødvendigt, selv om det tydeligvis er en Fordel, naar Vandet har en vis Hastighed.«

Horisontalmøllen menes at have været i Brug overalt i Europa indtil 8. Aarhundrede, da den saakaldte romerske Mølle eller Vertikalmøllen fik Overtaget og for største Delen fortrængte de gamle Horisontalmøller.

Steen Bøcher skriver videre angaaende Horisontalmøllerne i Danmark: »Man kaldte sædvanligvis Horisontalmøllerne for »Skvatmøller«, og de fandtes i meget stort Antal indtil ca. 1600, da de blev forbudt. Om Skvatmøllernes Udseende her ved vi kun meget lidt; den Skvatmølle, der findes paa Frilandsmuseet i Lyngby, stammer fra Sverige. Sikre og omhyggeligt udgravede Rester af en dansk Skvatmølle foreligger først fra 1939[11]). Der er her fundet to Skvatmøller, den ene fra ca. 1600, den anden, der laa neden under den første, dateres til engang i 1200-Tallet. Rimeligvis vil det ogsaa i Fremtiden lykkes at finde Rester

[10]) Steen B. Bøcher: Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu. Det kgl. danske geografiske Selskabs kulturgeografiske Skrifter, Bd. III, København 1942, S. 10 ff.

[11]) A. Steensberg: Middelalderens og Renaissancetidens Bondeboliger, Naturens Verden, 1940, S. 115 ff.

at disse gamle Møller her i Landet; men det vil næppe være særlig almindeligt, da vore Vandløb ved Dræningen i Reglen er gravet dybere ned, hvorved de eventuelle Møllerester er blevet bortgravet og ødelagt.«

Den romerske Mølle eller Vertikalmøllen er sandsynligvis opfundet i Tiden omkring Chr. Fødsel. Det nye i den romerske Mølle bestod blandt andet deri, at der ved Hjælp af et Kamhjul var indført en Omsætning mellem den horisontale Hjulaksel og den vertikale Mølleakse.

Man ved ikke med Sikkerhed, naar Vandmøllerne er kommet til Danmark. Man antager, at der fra Aar 1000 har været Vandmøller her i Landet. Omkring Aar 1100 dukker de første større Vandmøller op. Fra omkring Aar 1200 findes her i Landet mange Skvatmøller og faa store Møller. Det er givet, at mange af Landets ældste Møller er oprettet af Munkene. »Typisk for Skvatmøllen er det, at de i Almindelighed ikke havde nogen egentlig Møllesø, men en Grøft med Rende, der ledte Vandet til det lille Hjul«. Møllerne anvendtes hovedsagelig som Kornmøller, Tøjstampemøller og Barkmøller. Vindmøllerne er meget yngre end Vandmøllerne. Ifølge Steen Bøcher[12]) nævnes den første Vindmølle 1105 i Frankrig. Vindmøller synes at være kommet i Brug i Europa i det 12. Aarh. Man mener, at de er indført i Danmark ved Erik af Pommerns Tid. Der omtales en Vindmølle ved Saltorp 1393; den tilhørte Sct. Peders Kloster i Næstved. De ældste Vindmøller var Stubmøller. De blev dog ikke saa almindelige som Vandmøllerne.

Men nu Æbelholt! — Der findes en skriftlig Efterretning om en Vandmølle ved Æbelholt, nemlig et Kongebrev[13]) dateret Frederiksborg d. 26. Oktober 1572. I dette Brev befales, at »Ebbelholtz Mølle og Fauerholms Mølle skulle nedbrydes«. Nedbrydningen er antagelig sket samtidig med, at Frederik II har opført de to tidligere omtalte Dæmninger over Æbelholt Aa og oprettet Søsterbro Mølle.

[12]) Op. cit., S. 27 ff.

[13]) Kancell. Brevb., 1571—1575, S. 181.

Hvad angaar Teglovn, har vi ligeledes et historisk Dokument, der omtaler en saadan i Forbindelse med Æbelholt Kloster. Et Kongebrev[14]) dateret 10. November 1561 og stilet til Hr. Herluf Trolle, giver paany denne Befaling til »saa snart som muligt at gøre Teglovnene ved Esserom, Ebbelholt og Krogen færdige, hvis det da ikke allerede er sket, og til at føre Ler did og stryge Sten, saa at man kan begynde at brænde Sten straks til Foraaret og blive ved hele Sommeren igennem«. Man har saaledes brændt Sten i Æbelholt Klosters Teglovn i Sommeren 1562.

Kronologisk Oversigt.

Paa Grundlag af disse Dokumenter og ud fra en historisk Oversigt, der er samlet af Arkitekt C. M. Smidt[15]), skal nu opstilles en Tidstabel, paa hvilken man kan følge Æbelholt Klosters Skæbne i Nordsjællands Historie fra den stolte Begyndelse i Sct. Vilhelms Dage og til Klosteret sank i Grus ca. 30 Aar efter Reformationen.

I 1120'erne opføres det ældste Søborg.
I 1120'erne stiftes Augustinerklosteret paa Eskilsø i Roskilde Fjord.
I 1140'erne grundlægges Benediktiner-Abbediet Esrom Kloster af Eskil, der var Ærkebiskop fra 1137—77.
Ca. 1150 udvider Eskil Fæstningen Søborg.
Ca. 1150 opføres det ældste Stentaarn paa Gurre.
1153 omdannes Esrom Kloster til et Cistercienserkloster.
1158 grundlægger Esrom sit ældste Datterkloster Vitskøl i Jylland.
1158 bliver Absalon Biskop i Roskilde.
1161 erobrer Kong Valdemar den Store Søborg Slot fra Eskil.
Ca. 1163 grundlægger Absalon Kartheuserklosteret i Asserbo. Faa Aar senere nedlægges Klosteret, hvis Gods henlægges under Sorø Kloster.
1165 indkalder Absalon den franske Augustinerkannik af Sct. Victors Orden — Vilhelm — og indsætter ham som Abbed paa Eskilsø Kloster.
1172 bygges Cistercienserabbediet i Øm, som et Datter-Datter Kloster af Esrom Kloster.

[14]) Kancell. Brevb., 1561—1565, S. 80.
[15]) »Fra Frederiksborg Amt, II«, 1939, S. 102.

Ca. 1175 flytter Abbed Vilhelm sit Kloster fra Eskilsø og grundlægger Æbelholt Kloster.

1175 faar Æbelholt Kloster Begravelsesret.

Ca. 1182 anlægger Æbelholt Kloster et Datterkloster, Kastelle, i Kongshelle.

I 1190'erne bespiser Æbelholt Kloster i Perioder indtil 100 vejfarende daglig og huser 25 Kanniker.

Ca. 1200 bygges Kongeborgen Dronningholm paa en Ø i Arresø.

1201 dør Absalon, der havde været Ærkebiskop siden 1178.

1203 dør Abbed Vilhelm og begraves foran Højalteret i den midlertidige Klosterkirke.

1210 tages Koret i Æbelholt store Klosterkirke i Brug til Gudstjenesterne. Samtidig overlades den midlertidige Klosterkirke med Abbed Vilhelms Grav til Pilgrimmene.

1224 helgenkaares Abbed Vilhelm og faar Helgendag den 16. Juni. Der gives 40 Dages Aflad til Pilgrimme, der valfarter til Sct. Vilhelms Grav i Dagene 16.—24. Juni.

1238 den 16. Juni overføres Sct. Vilhelms jordiske Levninger fra Graven i den midlertidige Klosterkirke til Relikviegemmet i Højalteret i den nu færdigbyggede store Klosterkirke. I denne Højtidelighed deltog blandt andre Tronfølgeren, Valdemar Sejrs Søn, den udvalgte Kong Erik.

1265 giver Kongen Privilegier til Æbelholt Kloster angaaende det Marked, der i Dagene 15.—29. Juni afholdtes foran Klosterets Porte.

Ca. 1324 ombygges Klosterkirken.

Ca. 1502—20 er Rigsraad Aage Andersen Thott Lensmand paa Dronningholm. Han stifter 1512 et Alter for Jomfru Maria i Æbelholt Klosterkirke, og han og hans Hustru faar Gravsted foran dette Alter 1520.

1534—36 Grevens Fejde, hvorunder Søborg og Gurre antages at være blevet ødelagte.

Med Reformationen begynder den store Nedgangstid for Æbelholt Kloster.

1541 tager Kong Christian III Æbelholt Kloster under sin Beskyttelse.

1544 forlenes Æbelholt Kloster til en verdslig, nemlig Christopher Trundsen, imod at han paatager sig at give Abbeden anstændigt Underhold. Klosterets sidste Abbed, Anders Ibsen, virkede fra 1536?—60.

1555 befaler Kong Christian III i »Klemmebrevene«, at Æbelholt Klosterkirke skal være Sognekirke for Tjæreby og Alsønderup Menigheder, og at disse Sognekirker skal nedbrydes.

1557 nedbrydes Dronningholm.

1559 ophæves Esrom Kloster.
1560 ophæves Æbelholt Kloster og Abbed Anders Ibsen tager Ophold paa Karmeliterklosteret i Helsingør, hvor han dør 1561.
1560 bliver Christopher Trundsen Lensmand paa Tryggevælde.
1561 ophæves Bestemmelsen om Æbelholt Klosterkirke som Sognekirke for Tjæreby og Alsønderup Menigheder. Nedbrydningsordren for disse to Kirker tilbagekaldes.
1561 gives der Ordre til Nedbrydning af Æbelholt Kloster.
1561 afholdes det sidste Klostermarked paa Æbelholt.
1562 flyttes Markedet til Frederiksborg.
1562 brændes Sten til Frederiksborg i Æbelholt Teglovn.
1572 gives Befaling til Nedbrydning af Æbelholt Vandmølle.
I 1570'erne opfører Kong Frederik II to Dæmninger over Æbelholt Aa; den ene, hvor Aaen afgaar fra Æbelholt Dam, altsaa ved Klosteret; den anden, hvor Nejede—Melløse-Vejen skærer Æbelholt Aa. Her oprettes Søsterbro Vandmølle.

Klosterets senere Skæbne.

1560 maa betragtes som Æbelholt Klosters onde Skæbneaar; thi i dette Aar ophævedes Klosteret definitivt. Abbed Anders Ibsen flyttede til Karmeliterklosteret i Helsingør og døde Aaret efter. Lensmanden Christopher Trundsen ombyttede Forleningen paa Æbelholt med Tryggevælde. Kong Frederik II, der gennem Mageskifte havde erhvervet sig den overvejende Del af Jordegodset i Nordsjælland, begyndte i 1560 Byggearbejder paa Frederiksborg. Hertil havde han Brug for mange Mursten. Den nedlagte Æbelholt Klosterkirke og de øde Klosterbygninger fandt derfor passende Anvendelse som Stenbrud. Nedbrydningen er antagelig paabegyndt i 1562, samme Aar, som Klosterets Teglovn atter kom i Funktion.

Man har Efterretninger om, at Kongen ikke raserede Klosterbygningerne helt. Hvad Kongen levnede, tog Omegnens Bønder sig af; thi i en Indberetning til Amtmanden over Frederiksborg Amt for Aaret 1743[18]) hedder det blandt andet: »Af

[16]) E. J. Jensen: Saml. til Frederiksborg og Kronborg Amters Beskrivelse, Kgl. Bibl., Kall' Saml., Fol. 48.

Æbelholt Kloster findes endnu betydelige Rester, hvoraf Bønderne fra de omliggende Sogne hente Sten til Skorstene og lignende.«

Selve Klostervangen, Æbelholt Vang, blev antagelig i 1560 henlagt som Stutterivang under Hillerødsholm. I 1830'erne blev Æbelholt Vang udstykket. En Mand fra Hillerød købte da den Parcel, hvor Klosterbygningerne havde ligget, og opførte sin lille Gaard, Klostergaard, paa et Højdedrag lige Øst for Klosterets gamle Plads. Omtrent 1840 købtes Gaarden af Parcellist Hans Larsen, der senere overdrog den til Svigersønnen Jens Nielsen, som atter har overdraget Gaarden til sin Svigersøn, Klostergaards nuværende Ejer, Gaardejer Anders Andersen. Hans Larsen nedbrød de sidste synlige Rester af Ruinen og lagde derved selve Klostertomten under Ploven. I 1935, da Udgravningerne begyndte, bestod Æbelholt-Tomten af frodige, veldyrkede Marker, i hvis Muld utallige Munkestensbrokker dog var Vidnesbyrd om, at der et eller andet Sted indenfor et Omraade paa ca. 2 Tønder Land havde ligget store Middelalderbygninger.

Ruinen findes.

Søndag den 15. September 1935 foretog jeg, med Bistand af nogle unge Mænd fra Hillerød K. F. U. M., en Prøveudgravning paa Klostergaardens nylig afhøstede Rugmark. Ca. 40 Aar i Forvejen havde man sidst foretaget Undersøgelser paa Stedet, idet i 1897 nogle Privatfolk fremdrog et Par murede Grave paa de samme Marker. Den ene af Gravene indeholdt, efter Sigende, Skeletterne af en Kvinde og et Barn. Fundet blev desværre ikke undersøgt af Fagfolk, men gav Anledning til allehaande Snak.

I 1855 og 1895 havde Nationalmuseet undersøgt nogle murede Grave her, men havde ikke foretaget videre, saaledes at Stedet fik Lov til at sove sin Tornerosesøvn. I 1928 skrev Dr. phil. Vilh. Lorenzen i sit Standardværk »Om danske Augustinerklostres Bygningshistorie« følgende om Æbelholt Kloster: »Om selve Anlægget, dets Form og Udstrækning, om Kirke og Klo-

sterbygningernes Beliggenhed indbyrdes — derom ved vi intet.« I Sommeren 1932 begyndte jeg i Hillerød som praktiserende Læge. Jeg interesserede mig da særlig for Medicinens Historie i Middelalderen og havde med Begejstring læst om Arkitekt C. M. Smidts og Dr. med. Kristen Isagers Undersøgelser af Skeletterne i Øm Kloster. Nu afdøde Kommunelærer i Hillerød N. Nielsen havde henledt min Opmærksomhed paa Klostergaarden og præsenteret mig for Gaardejer Andersen. Efterhaanden modnedes da den Tanke i mig, om det ikke var muligt at finde Klosteret, faa det gravet ud og foretage en Skeletundersøgelse i Lighed hed Øm-Undersøgelsen.

Jeg fik uden Vanskelighed Gaardejer Andersens Tilladelse til at foretage en Prøveudgravning. Gaardejeren anviste mig selv det Sted, hvor han mente, at en Prøveudgravning vilde give Resultater. Havde Gaardejeren anet, hvad Følgerne af denne hans Venlighed vilde blive i de kommende Aar, hvilke Glæder og store Oplevelser, men ogsaa hvilke Ærgrelser, Skuffelser og Ubehageligheder han og Fruen vilde faa, saa havde han sikkert anvist mig et andet Sted at grave. Fremtiden er en lukket Bog, og hverken Andersen eller jeg anede, hvad Dagen vilde bringe. Ydermere garanterede jeg nok saa flot Gaardejeren 100 Kroner, hvis jeg ødelagde noget paa hans Marker. Dog — inden Andersen og jeg blev færdige med hinanden — maatte han afstaa 1½ Tønde Land af sin bedste Agerjord og fik dertil et Rend af Turister, som han aldrig havde drømt om. Den stille Fred, der før hvilede over Klostergaarden, blev brudt. Æbelholt-Udgravningerne og hvad dermed fulgte, har betydet en Revolution i Gaardejerens Tilværelse, og dette kan ikke gøres op i Penge. Det danske Samfund vil altid staa i Gæld til Gaardejer Andersen og Frue, fordi vi fik Æbelholt-Ruinen og gennem Undersøgelserne fik forøget vor bygningsarkæologiske og medicinsk-kulturhistoriske Viden om Danmarks Middelalder. Personlig siger jeg Tak for mange Aars godt Samarbejde og forstaaende Venskab.

Mine unge Medarbejdere og jeg satte altsaa Spaderne i Jor-

den paa det Sted, som Andersen havde anvist os. Hjulpet af de omboende Landmænd afdækkede vi i Løbet af Dagen en ca. 5 m lang muret Gang, i hvis Bund der fandtes et tykt Lag Aske, og langs hvis Sider der stod flere Lag Munkesten (Fig. 4)[17]). Vi havde fundet en middelalderlig Teglovn. Dette Fund var i sig selv ret interessant, men ikke opsigtsvækkende, fordi man ofte finder Teglovne i Nærheden af Kirker og Klostre fra Middelalderen. Nationalmuseet blev straks underrettet, og fem Dage senere, nemlig den 20. September, aflagde Nationalmuseets Direktør, Dr. phil. M. Mackeprang, Udgravningen et Besøg. Dr. Mackeprang fastslog, at det var en middelalderlig Teglovn; men han understregede samtidig, at man ikke paa Grundlag af dette Fund kunde sige noget som helst om Beliggenheden af Æbelholt Kloster. Maaske laa Klosteret i Nærheden, maaske langt borte.

To Dage senere, nemlig Søndag den 22. September, forsøgte jeg mig atter som Amatørarkæolog. Jeg blev nu bistaaet af fire nye Hjælpere, der alle var fra Hillerød, nemlig Forretningsfører H. P. Olsen, dennes Broder, min daværende Kompagnon, Læge Karsten Olsen, Civilingeniør C. C. Schou samt Adjunkt, senere Rektor L. A. Tvies. Denne Gang valgte jeg selv mit Gravefelt, nemlig en Plads ca. 150 m Vest for Teglovnen. Her gik vi i Gang med Gravningen. Vi stødte straks paa Murværk i oprindeligt Leje samt velbevarede Kampestensfundamenter, der gik imod Syd. Vi delte nu Holdet i to Styrker. Det ene Hold, Schou og Brødrene Olsen, paabegyndte en ny Gravning ca. 20 m imod Syd og afdækkede her et velbevaret Stykke Murværk, der gik i Retningen Øst—Vest.

Det andet Hold, Tvies og jeg, fortsatte paa det oprindelige Sted. Vi kom snart til en Skillemur, der gik i Retning Øst-Vest. Denne fulgte vi 5 m, og her gjorde vi et meget interessant Fund. Staaende urørt paa sin oprindelige Plads fandt vi et velbevaret

[17]) Billedet findes S. 13 i »Abbed Vilhelm af Æbelholt«. Udgivet af C. Nordlundes Bogtrykkeri 1936.

senromansk Granit-Søjlefodstykke med tydelige Hjørneblade (Fig. 5). Det viste sig senere, at vi var kommet ned i Klosterets Vestfløj, nemlig i dennes nordligste »Hemmelighed«, hvis Murværk var bevaret i flere Skifters Højde. Søjlebasen paa Plads stod i Midten af et Øst—Vestgaaende Skillerum og var et Fin-

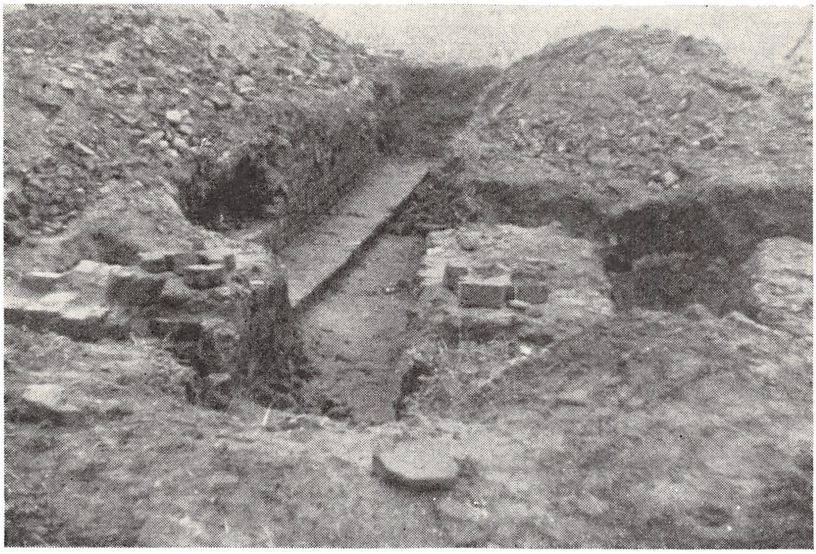

Fig. 4.
Resultatet af den første Prøveudgravning — den 15. September 1935.

gerpeg om, at vi befandt os i et gammelt romansk Rum. Afstanden fra Søjlebasen til Vestmuren udgjorde Halvdelen af Vestfløjens Bredde, saa vi havde allerede nu omtrentlige Breddemaal paa denne Bygningsdel.

Schou og Brødrene Olsen havde fundet Vestfløjens Sydmur, der fortsatte i Sydfløjens Sydmur. Vi havde altsaa ved denne Dags Udgravning lokaliseret en vigtig Detalje, nemlig Klosterets sydvestlige Hjørne og de derfra udgaaende Vest- og Sydfløje. Der kunde ikke være Tvivl om, at vi havde fundet det gamle **Æbelholt Kloster.**

Dr. Mackeprang blev atter underrettet, og et Par Dage senere inspicerede han de nye Udgravninger. Nationalmuseet blev nu for Alvor interesseret, men manglede Penge til at foretage en nærmere Undersøgelse. Derfor traf jeg den Aftale med Dr. Mackeprang, at Museet skulde stille en sagkyndig Leder til Raadighed for Udgravningerne, hvis man fra privat Side vilde afholde de med Udgravningerne forbundne Udgifter til Aflønning af Arbejdsfolkene.

Æbelholt Klosterudvalg dannes.

De første Udgravninger blev indgaaende omtalt i den lokale Presse. Siden da har de fire Hillerødblade vist Æbelholt-Undersøgelserne meget stor Interesse og bidraget væsentligt til, at Æbelholt Kloster nu er kendt af de fleste Indbyggere i Frederiksborg Amt.

I de nærmeste Uger efter Fundet af Teglovnen og Klosterets Vestfløj valfartede Folk i Hundredevis til Klostergaardens Marker; ja, Interessen var saa stor, at adskillige besøgende paa sand Guldgravermanér havde taget Skovl og Spade med og begyndte at grave Prøvehuller forskellige Steder, dog uden Held. Interessen var meget intens og blev efterhaanden saa nærgaaende, at Gaardejer Andersen blev nødt til at nedlægge Forbud imod al uautoriseret Udgravning paa hans Omraade.

Opgaven var nu at faa samlet en Komité, der vilde staa som en økonomisk Garant bag Arbejdet og danne et Forbindelsesled med Nationalmuseet. Den 30. September 1935 samledes en lille Kreds af Æbelholtinteresserede til et Møde om Sagen og dannede Æbelholt Kloster-Udvalg med følgende Medlemmer: Stiftamtmand, Kammerherre W. Oxholm (død 1945) blev Udvalgets Formand, Sparekassedirektør C. A. Andersen, Frederiksborg Amts Spare- & Laanekasse, Udvalgets Kasserer. De øvrige Medlemmer var Lektor H. Boisen (død 1946), Gaardejer Anders Andersen, Højskolelærer Ole Jensen, Gaardejer Søren

Larsen, Forfatteren Anders Uhrskov og jeg selv, der fungerede som Udvalgets Sekretær.[18])

Udvalget paatog sig den Opgave at skaffe Penge til Arbejdsløn til den samme Dato af Nationalmuseet paabegyndte Udgravning af Teglovnen.

Pr. 4. Oktober modtog Udvalget fra Nationalmuseet en of-

Fig. 5.
Den senromanske Æbelholt-Søjlebase af Granit, som den dukkede frem af sit aarhundredgamle Gemme i Gaardejer Andersens Rugmark den 22. September 1935.

ficiel Skrivelse, der findes gengivet i hele sin Ordlyd i Anders Uhrskovs Artikel. I denne Erklæring, der blev Grundlaget for Æbelholt-Udvalgets videre Arbejde, lovede Museet at stille en sagkyndig Leder til Raadighed for Udgravningsarbejdet, og, hvis Ruinen viste sig egnet dertil, at frilægge og restaurere den

[18]) Se: Fra Frederiksborg Amt, Aarbog 1936, S. 109—123, hvor A. Uhrskov har gjort Rede for Udgravningens Begyndelse.

og saaledes omdanne Tomten til en Ruinpark i Lighed med Øm Kloster — paa Betingelse af, at Udvalget vilde skaffe den til Opgavens Løsning nødvendige Kapital. Da Arkitekt C. M. Smidt var travlt optaget af andre Udgravningsarbejder, overdrog Nationalmuseet Ledelsen til Arkitekt C. G. Schultz.

Udvalget havde allerede da fremskaffet 600 Kroner, for hvilket Beløb Arkitekten i Oktober Maaned færdigudgravede Teglovnen.

Denne viste sig at være temmelig stor. Den havde tre Indfyringskanaler, og det underste Lag Sten fra den sidste Brænding stod endnu paa Plads. Ifølge det (S. 17) citerede Brev til Herluf Trolle foreligger den Mulighed, at disse Munkesten stammer fra Sommeren 1562, da Herluf Trolle havde sat Æbelholt Teglovn i Stand og brændt Sten til Kong Frederik II.

Klostertomten erhverves.

I Oktober Maaned fortsatte Arkitekt Schultz Undersøgelserne af selve Klosterbygningerne samtidig med, at han færdiggravede Teglovnen. Ved at fortsætte, hvor vi slap den 22. September, fandtes Vestfløjens Østmur samt vestre Korsgang. Ved at følge Sydmuren fandt Arkitekten, at den strakte sig 70 m imod Øst og her endte i et tydeligt Hjørne med en vældig Stræbepille imod Syd, og havde derved lokaliseret Østfløjens sydøstlige Hjørne.

Et Par Meter Syd for dette Hjørne traf Arkitekten paa de ret velbevarede Grundmure til en lille middelalderlig Kirkebygning med Korrunding og Alterfundament. Denne Kirkebygning var i sig selv for lille til at kunne være selve Klosterkirken, den kunde højst være et Sidekapel til denne.

Oktober Maaned var nu næsten gaaet. Trods den korte Udgravningskampagne havde Undersøgelserne givet særdeles lovende Fund. De fremdragne Dele af Klosterruinen var saa vel bevarede, at man havde Grund til at formode, at Resten af Klosterruinerne maatte findes i lige saa god Stand. Der var Mulig-

heder for at omdanne Æbelholttomten til en Ruinpark. Men først skulde Klostertomten erhverves. Dette skete næsten omgaaende, idet Frederiksborg Amts Spare- & Laanekasse den 8. November 1935 afkøbte Gaardejer Andersen den Tønde Land, Arkitekt Schultz udpegede som den sandsynlige Plads for hele Klosterruinen.

Nu forelaa der to Muligheder. Klosterudvalget kunde, ligesom »Historisk Samfund for Aarhus Stift« har gjort det med Øm Kloster, overtage Tomten og danne en selvejende Institution, som gennem Samarbejde med Nationalmuseet efterhaanden fik Ruinen udgravet og restaureret, eller Udvalget kunde arbejde for, at Sparekassen skænkede Tomten til Nationalmuseet, der saa overtog det videre Ansvar for Udgravning, Restaurering og Oprettelse af en Ruinpark.

Udvalget enedes om den sidste Plan. Saaledes gik det til, at Nationalmuseet i November 1935 blev Ejer af Æbelholt Klostertomt.

Den første Grundplan.

Resultaterne af Prøveudgravningerne i 1935 (Fig. 6) er gengivet fra en lille Bog: »Abbed Vilhelm af Æbelholt«.[19])

Mod Syd findes det lille Kapel: Q. Nord herfor ligger Klosterkompleksets syd-østlige Hjørne med den svære sydgaaende Stræbepille. 9 m Øst for Stræbepillens Spids findes et tydeligt Fundamentstykke: H. Dette Fundament, der ikke findes anført paa nogen af de senere Grundplaner, viste sig — under Skeletudgravningerne i 1945 — at være en Del af Klosterets østre Hegnsmur, og det kommer senere til at spille en vis Rolle under Drøftelsen af Klosterets Hegnsmur og Adgangsforholdene til Klosteret fra Øst.

Ca. 7 m Nord for H findes et skævt liggende Fundament: P, der nærmest har Form som et omvendt L. Umiddelbart Øst for dette og tæt op ad Kampestenene fandtes 3 Egepæle, markeret

[19]) Hillerød 1936. Udgivet af Bogtrykker O. Terkelsen.

ved tre smaa Prikker. Dette Fundament vil ligeledes blive omtalt nærmere i det følgende.

Syd for Q findes en velbevaret bikubeformet, middelalderlig Bageovn. I Vestfløjens sydligste Rum findes delvis indlejret i Sydmuren endnu en Bageovn, der har Form som et Strygejern.

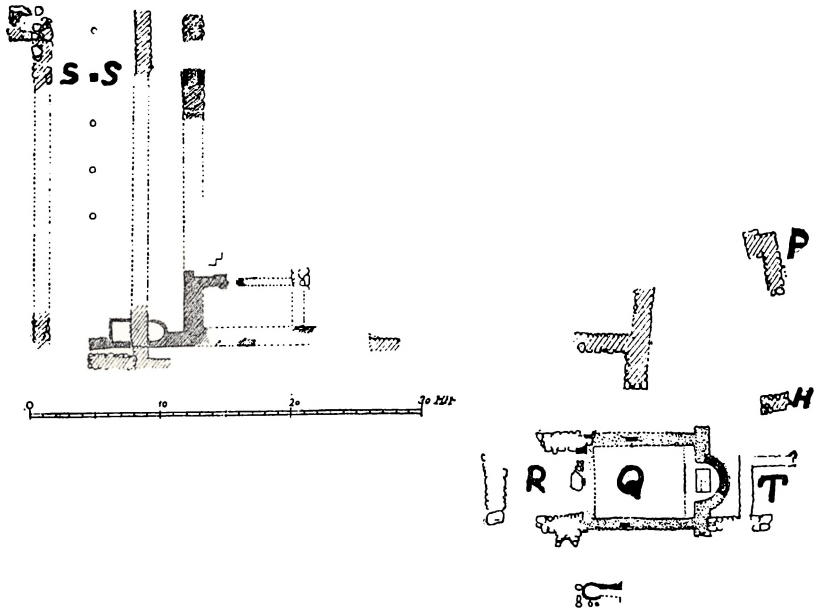

Fig. 6.
Arkitekt C. G. Schultz' Plan over Æbelholt Kloster opmaalt og tegnet paa Grundlag af Udgravningerne i 1935.

Den er blevet delt i to Dele, ved at et Nord—Syd-gaaende Fundament er ført tværs igennem den. Dette Fundament er tilsluttet Vestfløjens Gavlfundament ca. ¾ m Syd for det Fundament, hvori Bageovnen findes. Man bemærker desuden, at Gavlfundamentet er fortsat 2 m længere imod Øst i Forhold til denne Nord—Syd-gaaende Skillemur. Denne Murforlængelse er ikke anført paa nogen af de senere Grundplaner.

Endelig bemærker man ca. 21 m imod Nord et firkantet Søjle-

fundament: S S, der markerer den senromanske Granitsøjlebase paa sin oprindelige Plads. Og endelig findes 6 m Nord-Vest herfor den »Hemmelighed«, hvori Udgravningerne begyndte den 22. September 1935.

Udgravningerne i 1936.

Det viste sig hurtigt, at Museet ikke kunde skaffe Penge til at videreføre Arbejdet; Dr. Mackeprang maatte i Decbr. 1935 meddele, at Museet ikke kunde paatage sig den økonomiske Side af Sagen, hvorimod det stod ved sit Tilsagn om det sagkyndige Tilsyn, hvis Udvalget vilde skaffe de nødvendige Penge til Arbejdsløn og Materialer.

Jeg tog derfor, som Udvalgets Sekretær, bogstavelig talt Tiggerposen paa Nakken og foretog i de følgende 4 Maaneder en Indsamling blandt Venner og Bekendte i Hillerød og nærmeste Omegn. Indsamlingen indbragte i mange Smaabeløb saa meget, at Udvalget, efter at alle Udgifterne ved Teglovnens Færdigudgravning og de omfattende Prøveudgravninger i Efteraaret 1935 var betalt, disponerede over 600 Kroner, da Arkitekten i Maj 1936 gik i Gang med den endelige Undersøgelse for om muligt at fastslaa hele Klosterets Grundplan.

Udgravningerne viste hurtigt, at Kirkebygningen imod Syd: Q, blot var et lille romansk Kapel, der laa helt adskilt fra selve Klosterkomplekset og intet havde med Klosterkirken at gøre. Kapellet havde en ejendommelig Udvidelse: R imod Vest. Umiddelbart Øst for Kapellet paavistes en i Forhold til Kapellet yngre Tilbygning: T.

Da Klosterkirken ikke fandtes paa denne Plads, var der kun een Mulighed tilbage, nemlig denne, at Kirkens Fundament var at finde mod Nord.

For at Læseren kan følge Udgravningens videre Historie skal her vedføjes en af Arkitekt Schultz udarbejdet Grundplan (Fig. 7).[20])

[20]) Denne Grundplan findes blandt andet trykt i »Hjemstavnsbog for Frederiksborg Amt«, Hillerød 1943, S. 45.

Angaaende Planens Signaturer skal følgende oplyses: De med sort optrukne Fundamenter anvendes, hvor Bygningsarkæologen har paavist Fundamentsten i oprindeligt Leje eller har afdækket en tydelig Fundamentgrøft. De punkterede, ikke med Tusch udfyldte, Fundamenter angiver Fundamentgrøfter eller Steder, hvor Fundamenterne ikke har kunnet paavises, men dog maa antages at have haft deres Plads. Hvor Fundamentrækken ikke er ført igennem, men erstattet med ?, som ved Klosterkirkens Korsarmes Østvægge, har det ikke været muligt at paavise noget sikkert om Forløbet af Fundamentet paa disse Steder.

Men tilbage til Udgravningen i Maj 1936 — Fig. 7:

Arkitekt Schultz fulgte først Vestfløjens Fundamenter imod Nord og stødte her snart paa ordnede Begravelser, hvilket var et Fingerpeg om, at han nu antagelig var i selve Klosterkirken. Mens Fundamenterne i de hidtil undersøgte Klosterfløje, særlig Vest- og Sydfløjen, var særdeles velbevarede, viste det sig, at Kirkens Fundamenter var stærkt ødelagte, ja, mangfoldige Steder totalt bortfjernede. Forklaringen herpaa er den, at Klostergaardens forskellige Ejere gennem Tiderne bogstavelig talt har anvendt Klosterruinen som Stenbrud og har bortfjernet talrige Grundsten. I visse Tilfælde var saaledes kun de ved en nænsom Udgravning fremdragne Rækker af Smaasten iblandet Kalkmørtel eller Fundamentgrøfter det eneste Spor om tidligere svære Fundamenter.

Som det fremgaar af Planen, lykkedes det Arkitekten at paavise følgende Fundamenter:

Hele Kirkens Vestende: ialt 18 m.
16 m af Kirkens Nordmur samt 3 Stræbepiller.
Den vestlige Halvdel af Nordmuren i nordre Korsarm.
Hele Fundamentet af en af Hovedskibets nordre Arkadepiller, samt en Del af Fundamentet af en af de søndre Arkadepiller.

Det var et meget brydsomt Arbejde. Særlig mod Øst var Fundamenterne praktisk talt helt bortryddede. Det var derfor

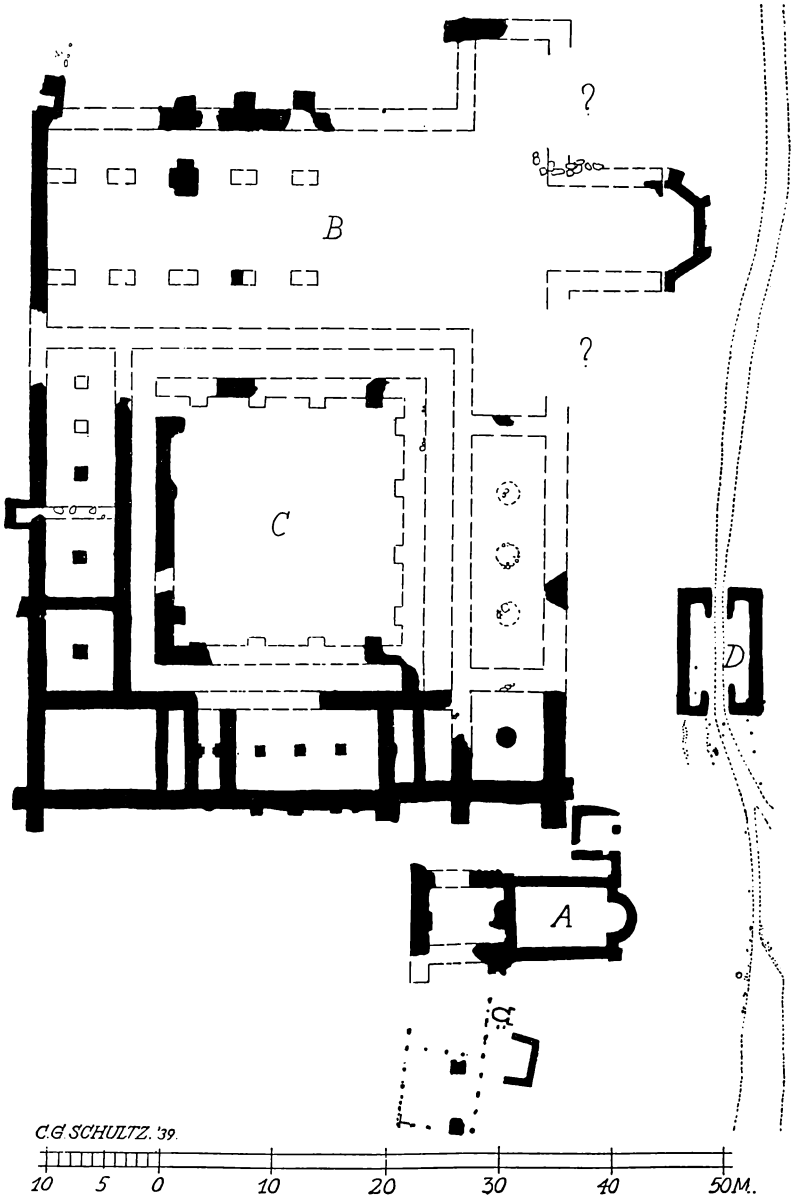

Fig. 7.
Arkitekt C. G. Schultz' Grundplan over Æbelholt Kloster fra »Hjemstavnsbog for Frederiksborg Amt« 1943.

af stor Værdi, at Arkitekten fandt et velbevaret Kampestensfundament ca. 8 m Nord for Kirkens Nordmur og derved paaviste, at Klosterkirken havde været en Korskirke. Nu manglede blot Koret. Dettes Nordmur søgtes først paa Højde med den Linje, der parallelt med Nordmuren blev trukket igennem den dertil svarende Arkadepille. Lidt forskubbet imod Nord i Forhold til det Sted, hvor man kunde vente at finde Kor-Fundamentet, afdækkedes en ca. 8 m lang Række svære Kampesten, der dog ikke laa nøjagtigt i deres oprindelige Leje. Herom kunde Gaardejer Andersen give følgende Oplysning: Fundamentstenene havde generet under Pløjningen. Da de var for store til at fjernes, var de blot blevet undergravet, hvilket i dette Tilfælde var sket paa den Maade, at man havde gravet en Række Huller Nord for Stenene og derpaa vippet dem derned. Dette displacerede Fundamentstykke var alt, hvad der, trods meget ihærdig Søgen, kunde findes af Koret. Stenrækken findes indtegnet paa Fig. 7.

Da hele Klosterets Sydfløj med begge Hjørnerne var fremdraget i fuld Udstrækning, og Arkitekten havde paavist Kirkens Vestgavl, der dannede en umiddelbar Fortsættelse af Vestfløjens Vestmur og desuden havde fremdraget et betydeligt Stykke af Kirkens Nordmur, af nordre Korsarms Nordmur, af Korets Nordmur og ydermere en af Arkadepillerne, var det muligt — med relativ Sikkerhed — at fastslaa hele Klosteranlæggets Grundplan — med Undtagelse af Korets Østafslutning.

Vi var nu naaet til 26. Maj. Tre Arbejdsmænd var beskæftiget 8 Timer om Dagen, og de søgte ivrigt efter Korets Østafslutning; men den lod sig ikke finde. Da Terrainet paa det Sted, hvor Arkitekt Schultz formodede, at Korafslutningen maatte have sin Plads, dannede en Lavning med Hæld mod Øst, var det naturligt at antage, at Fundamenterne her var totalt bortgravede, antagelig paa Grund af tidligere Grusgravning. Samme Dag kom ydermere den nedslaaende Meddelelse, at Bunden i Pengekassen var synlig; de 600 Kr. var næsten brugt op, og Koraf-

slutningen var sandsynligvis ikke til at finde. Arkitekten mente, at yderligere Søgning efter denne nu blot var Spild af Tid og Penge.

Nationalmuseets Direktør, Dr. Mackeprang, inspicerede omtrent samtidig Udgravningerne. Han var ogsaa meget skuffet over den sørgelige Forfatning, Kirkens Fundamenter fandtes i; og han var fuldt enig med Arkitekten i, at yderligere Søgning efter Korafslutningen var omsonst. Paa Spørgsmaalet om den eventuelle Ruinpark, svarede han, at da Kirkens vigtigste Afsnit, Korafslutningen, ikke en Gang kunde fastslaas, og da Østfløjen med Kapitelsalen ligeledes var stærkt ødelagt, manglede Grundlaget for at lade Ruinen restaurere. Derfor vilde han nu give Arkitekten Ordre til at opmaale det fremgravne og derpaa lade det hele kaste til.

Men for at skabe et synligt Minde om Æbelholt Kloster vilde Museet lade det lille velbevarede Kapel imod Syd restaurere. Udgravningen maatte dog ikke betragtes som forgæves; thi i videnskabelig Henseende havde den været værdifuld, da den havde givet Grundplanen af Klosteret. Nu var der saaledes al Udsigt til, at Planerne om Æbelholt Kloster som Ruinpark ikke kunde realiseres. Og det var en stor Skuffelse. En af Klosterets gode Venner, afdøde Rentier H. Moulton, Hillerød, skænkede da 100 Kr. til fortsatte Undersøgelser. Marken, hvor Korafslutningen muligvis var at finde, blev atter systematisk gennemsøgt med Jernsøger og Søgegrøfter. Alt var dog forgæves.

Grundlovsdagen, den 5. Juni 1936, opgav Arkitekt Schultz definitivt al videre Søgning. Jeg kunde dog endnu ikke opgive Haabet og besluttede mig til at søge videre paa egen Haand. Næsten paa Trods af al Fornuft prøvede jeg med Søgeren endnu nogle Gange og havde til sidst Heldet med mig. Jeg fandt — lige under Græstørven — en vældig Kampesten. Da jeg prøvede med Søgeren ved Siden af Kampestenen, mødte jeg ogsaa her Granit, men dybt nede. Snart kunde jeg med Jernsøgeren fastslaa Tilstedeværelsen af et Granitfundament, der gik i Retningen Nord—Syd.

Da Arbejdsfolkene paa dette Tidspunkt var gaaet, gravede vi ned paa Stedet, og Arkitekten fastslog snart, at det virkelig var Korafslutningen, jeg havde fundet, og at jeg med Søgeren havde ramt den eneste højtliggende Grundsten i hele dette Fundament. Ejendommeligt nok var dette Fundament det bedst bevarede af samtlige Fundamenter fra Kirken.

Denne Dato, den 5. Juni 1936, blev saaledes Æbelholt-Ruinens Skæbnedag. Med Fundet af Korafslutningen havde man hele Klosterets Grundplan. Kirkeruinen kunde nu rekonstrueres med stor Nøjagtighed, og derved var Forudsætningerne bragt til Veje for, at Nationalmuseet kunde realisere Planen om Æbelholt Ruinpark.

Paa nær en Snes Kroner var alle Udvalgets Penge brugt op; men vi havde naaet et Maal, som alle Parter kunde være glade for.

Granitsøjledele fra Omegnen findes og føres til Æbelholt.

I Maj Maaned havde man samtidig gjort et betydeligt Stykke Arbejde for at opspore, erhverve og tilbageføre de Granitsøjledele, der fandtes paa Omegnens Gaarde og antoges at stamme fra Æbelholt Kloster.[21]) Søjledelene var som følger:

Et meget smukt Trapezkapitæl paa Provst Barfods Grav paa Skævinge Kirkegaard. Det var flyttet dertil fra Skævinge Præstegaardshave, men havde tidligere, sammen med flere Søjledele, staaet i Lille Lyngby Præstegaardshave. Her forefandtes endnu et Trapezkapitæl samt to Tromler.

Fra Gaardejer Mads Olsen, Melløse, og fra Gaardejer Carl Knudsen, Nejede, fik Klosteret to Granit-Søjletromler, der ligeledes ifølge mundtlig Overlevering skulde stamme fra Æbelholt.

Desuden opsporedes hos Gaardejer Jens Jørgensen, Kildetofte, Melløse, et Trapezkapitæl af Sandsten, samt hos Sogne-

[21]) Anders Uhrskov: Udgravningen af Æbelholt Kloster. Fra Frederiksborg Amt, 1936, Hillerød, S. 109—122. Her har Uhrskov S. 119 gjort udførligt Rede for de Steder, de enkelte Søjledele er fundet.

raadsformand, Gaardejer Lars Hansen, Melløse, et meget smukt Tærningekapitæl af Granit.

Sct. Vilhelms Kapel restaureres.

Da Fundet af Klosterkirkens Korafslutning var blevet meddelt Dr. Mackeprang, gav denne Tilladelse til Restaurering af det lille Kapel samt fuldstændig Udgravning og Frilæggelse af selve Klosterruinen og Omdannelse af denne til Ruinpark. Betingelsen var dog stadig, at der fra privat Side skaffedes Penge til Arbejdsløn og Materialer. Kloster-Udvalget saa sig i Øjeblikket ikke i Stand til at skaffe flere Penge; Nationalmuseet henvendte sig derpaa sidst i Juli Maaned igennem Arkitekt Schultz til Godsejer Axel Jarl, Strødam. Godsejeren, der havde vist stor Interesse for Æbelholt Kloster og i Tidens Løb havde skænket store Beløb til andre af Nationalmuseets Arbejder, tog velvilligt imod Nationalmuseets Anmodning om Hjælp og lovede at yde økonomisk Støtte til Løsningen af de kommende Opgaver, hvilket i første Række var Restaureringen af »Sct. Vilhelms Kapel«. Dette Navn havde vi givet det lille Kapel (Fig. 6 Q), som Arkitekt Schultz havde fundet Syd for Klosteret. I Tiden 31. August—12. Oktober 1936 blev Sct. Vilhelms Kapel færdigudgravet og restaureret paa en smuk og nænsom Maade. Det forhaandenværende, ret forvitrede Murværk blev brudt ned, og de defekte Sten blev erstattet med nye solide Munkesten, der blev anbragt nøjagtigt paa de gamle Stens Plads, saaledes at den restaurerede Ruin blev en tro Gengivelse af det originale. Kapellets sydøstlige Hjørne blev opført i 12 Skifters Højde og herfra »aftrappet« langs Korrundingen og den søndre Langvæg (Fig. 8). Udgravningen viste, at Kapellet i Tidens Løb havde gennemgaaet forskellige Ombygninger. Det var blandt andet blevet udvidet med en ret stor Tilbygning imod Vest, en Udvidelse, der senere (S. 110) vil blive omtalt nærmere.

Dele af Østfløjen udgraves. Kapitelsalen.

I Efteraaret 1936 foretog Arkitekt Schultz nærmere Undersøgelser af Klosterets Østfløj, samtidig med at han restaurerede Sct. Vilhelms Kapel. Det viste sig hurtigt, at det velbevarede Fundamentstykke, der paa Planen Fig. 6 markerer Klosterets Syd—Øst-Hjørne, praktisk talt var det eneste, der var tilbage af Østfløjen. Fundamentet af dennes Østmur var totalt bortfjernet med Undtagelse af de sydligste ca. 10 m. Yderligere 10 m Nord for det Sted, hvor Fundamentet stoppede op, paavistes et Par smaa Kampesten, hvilket er markeret med massiv Tuschudfyldning paa Planen Fig. 7.

Nu var Østmurens Hovedretning fastslaaet, saa yderligere Gravning her med Søgen efter eventuelle Fundamentgrøfter blev ikke foretaget. Arkitekten trak nu (som angivet Fig. 7) en Dobbeltlinie med Udgangspunkt i Klosterets Syd—Øst-Hjørne og førte denne Linie ca. 60 m næsten stik Nord og parallel med Vestfløjens Hovedakse, indtil den skar Forlængelsen af Fundamentet af nordre Korsarms Nordgavl. Denne Dobbeltlinie betegnede — efter Arkitekt Schultz' Mening — ikke blot den østlige Begrænsning af Østfløjen, men ogsaa Korsarmenes Østvægge og sluttede i Kirkens Nord—Øst-Hjørne. Han gik nemlig ud fra som givet, at ligesom Vestfløjens Vestmur fortsatte umiddelbart i Kirkens Vestgavl, saaledes maatte Østfløjens Østmur fortsætte umiddelbart i Korsarmenes Østvægge. Paa denne Maade blev Klosterkomplekset strengt rektangulært, ja næsten kvadratisk. For nordre Korsarms Vedkommende fandtes paa det Sted, hvor Østvæggens Fundamentlinier ikke er gennemført, men erstattet med ?, et Par urørte Begravelser. Dette blev tydet saaledes, at der her havde været Biapsider, hvis Form og Begrænsning dog ikke blev nærmere efterforsket.

Østfløjens vestlige Begrænsning blev bestemt paa følgende Maade: 8 m Vest for Klostrets Syd-Vest-Hjørne fandtes en ret kraftig Stræbepille, der fortsattes imod Nord i et 4 m langt Kampestensfundament. Denne Fundamentrest blev tolket som

Østfløjens Vestmur. Arkitekten trak nu en Dobbeltlinie gennem dette Fundament parallel med Østmuren og fortsatte ca. 60 m imod Nord, indtil Linien skar Fundamentet af nordre Korsarms Nordgavl. Dette Skæringspunkt blev fastlagt som Vesthjørnet af nordre Korsarm. Denne Fundamentlinie traf

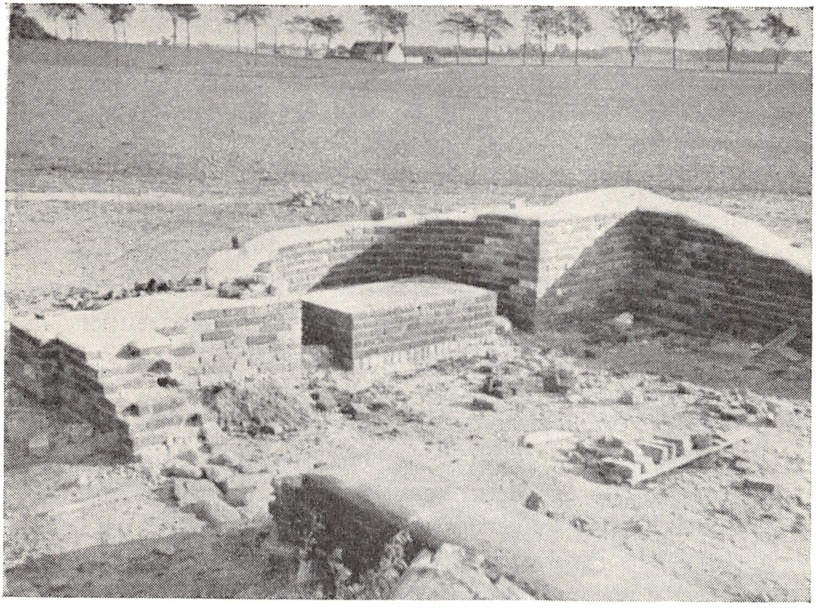

Fig. 8.
Sct. Vilhelms Kapel med Korrundingen og Højalteret efter den første Restaurering i Efteraaret 1936.

imidlertid det paaviste Nordgavlsfundament omtrent paa Midten og saaledes, at ca. 2 m af dette kom til at ligge Vest for Hjørnet. Dette tolkedes paa den Maade, at Nordgavlen havde været forsynet med en meget svær Stræbepille imod Vest.

Da man nu kendte Kirkens nordlige Omrids samt hele Korafslutningen, var det let at finde Kirkens Længdeakse. Ved Hjælp af denne konstrueredes nu Kirkens sydlige Omrids. Ved

Gravning paa Stedet for søndre Korsarms Sydmur fandtes Fundamentsten paa Plads, hvilke øjensynlig beviste Teoriens Rigtighed.

Disse Fundamentsten tolkedes som Skillemuren til Klostrets vigtigste Rum næstefter Koret, nemlig Kapitelsalen, hvis nordre, østre og vestre Begrænsning saaledes var fastlagt. Man manglede nu kun at finde Kapitelsalens Sydvæg. Af Sydvægsfundamentet lykkedes det at paavise tre smaa Kampesten ca. 8 m Nord for Østfløjens Sydgavl, hvorved Østfløjen afsluttedes med et næsten kvadratisk Rum, Klosterets Varme- eller Talestue.

Midt i dette Rum fandtes et circulært Kampestensfundament med en Diameter paa ca. 2 m og meget lig det Fundament i Vestfløjen, hvorpaa den senromerske Søjlebase blev fundet i oprindeligt Leje. Talestuens saaledes paaviste Søjlefundament var en stor arkitektonisk Vinding, thi det angav desuden Østfløjens og dermed Kapitelsalens Længdeakse. Ved at grave en Søgegrøft langs denne Akse skulde man have en Mulighed for at finde Fundamenterne til Kapitelsalens Søjler. Arkitekt Schultz lod nu grave en ca. 2 m bred Søgegrøft midt ned gennem Kapitelsalen og afdækkede med ca 5 m's Mellemrum nogle smaa Kampestensgrupper i oprindeligt Leje. Disse Fundamentsten, der findes anført paa Planen Fig. 7, lod sig omskrive med Cirkler af samme Størrelse som Talestuens Søjlefundament og tolkedes som sikre Rester af Kapitelsalens tre Søjlefundamenter.[22]) Den brede Søgegrøft beviste desuden, at der ikke fandtes Fundamentrester andre Steder i Kapitelsalens Akse end de her paaviste tre Steder.

Man var nu naaet saa vidt, at Arkitekten havde fastslaaet Ruminddelingen i Østfløjen, der altsaa var følgende: Mod Syd fandtes Klosterets Tale- eller Varmestue. Dernæst fulgte den

[22]) Arkitekt Schultz saa her bort fra den Mulighed, at disse smaa med Sikkerhed paaviste Samlinger af Fundamentsten i oprindeligt Leje ogsaa kunde være overskaarne Rester af Øst—Vest-gaaende Skillerum.

vældige, 20 m lange Kapitelsal, der optog Resten af Østfløjen og var direkte tilsluttet søndre Korsarm. Endvidere var det fastslaaet, at Kapitelsalen havde haft tre (og kun tre) Granitsøjler staaende paa Række i Rummets Midterakse.

Det næste Maal var nu at genrejse Talestuens og Kapitelsalens ialt fire Granitsøjler, saaledes at de saavidt muligt kom til at staa paa de samme Pladser og i den samme Skikkelse som i Abbed Vilhelms Dage. Men Løsningen af denne Opgave krævede Penge. Dels skulde der afgraves og bortkøres en Mængde Fyld og dels skulde en Stenhugger nyhugge saa mange Søjledele, at Søjlerne kunde genskabes. Men naar dette var sket, vilde Æbelholt Klosterruin — med de fire genrejste Granitsøjler — blive et værdigt nordsjællandsk Sidestykke til Øm Kloster.

Æbelholtbazaren den 12.—13. Marts 1937.

Den 30. Januar 1937 besluttede Æbelholt-Udvalget at afholde en Bazar for at skaffe Midler til Arbejdets Fortsættelse. Den fandt Sted Fredag den 12. og Lørdag den 13. Marts og gav et Nettooverskud paa 2537,00 Kroner. Dette store Overskud skyldtes i første Række, at alle Kunstmalere i Hillerød hver havde skænket et Maleri til Bazaren. Disse Malerier var Hovedgevinster paa en Serie Lodsedler, der tilsammen indbragte 1500,00 Kroner.

Kloster-Udvalgets Formand, Stiftamtmand Oxholm, var Bazarens Protektor. Nationalmuseets Direktør, Dr. phil. M. Mackeprang, viste Bazaren den Ære at holde Foredrag. Arkitekten og jeg havde indrettet et lille »Æbelholt-Museum«, hvor de fundne Kultursager forevistes. Alle kappedes om at yde det bedste, og det gode økonomiske Resultat var et Udtryk for Befolkningens store Interesse for Sagen. Udvalget havde nu faaet et godt økonomisk Grundlag til Løsningen af den næste Opgave: Østfløjens Restaurering og Søjlernes Genrejsning.

Helligvandet og Vandmøllen.

Mens Arkitekt Schultz ledede Udgravningen af Klostrets Hovedbygning og i Efteraaret 1936 restaurerede Sct. Vilhelms Kapel, paabegyndte jeg en selvstændig Udgravning ved det lille Kampestensfundament, der paa Fig. 6 er markeret: P, og som ligger ca. 10 m Øst for Talestuen. Paa Østsiden af dette Fundament fandtes Rester af nedrammede Egepæle, og ved Gravning her fandtes enkelte Potteskaar iblandet Fyldet. Fundamentet var tilsyneladende uden Forbindelse med det egentlige Kloster og havde derfor kun underordnet Interesse ligesom Fundamentet: H, der ogsaa er markeret paa Fig. 6. Jeg gravede ned umiddelbart Øst for Kampestensfundamentet, fjernede alt Fyldet og naaede ca. 1½ m nede den oprindelige Bund. Denne bestod af et Slam- og Sandlag, som Bunden af en Brønd. Dog var den ikke dyb nok til at være en Brønd. I Slamlaget fandtes et Par Mønter: Korshvid fra Kong Hans' Tid, samt en Del Potteskaar. Det var nu klart, at jeg var i et Kulturlag fra Middelalderen. I de følgende Maaneder, efter at Arkitekten havde afsluttet sin Gravekampagne, tilbragte jeg et Par Timer daglig med at grave her. Imod Nord stødte jeg snart paa et Kampestensfundament. Jeg fortsatte da mod Syd, hvor Udgravningsfeltet kunde udvides i hele sin Dybde, uden at møde Fundamenter. Det var derfor sandsynligt, at jeg befandt mig i en Kanal, der pegede mod Syd. Jeg opstillede da den Hypotese, at det drejede sig om et udtørret Kildevæld, der gennem denne Kanal havde Afløb mod Syd. Der fremkom ved disse Udgravninger en Del Middelaldermønter og andre Kultursager, deriblandt nogle kirurgiske Instrumenter, som jeg har gjort nærmere Rede for i en lille Artikel.[23]) Da det var sandsynligt, at Kanalen var rig paa Kultursager, søgte jeg og fik Nationalmuseets Tilladelse til selvstændigt at lede en større systematisk Udgravning her. Med Museets Anbefaling bevilgede »Den

[23]) Lægeinstrumenter fra Æbelholt Kloster. Fra Frederiksborg Amt, 1936, S. 123—137.

Raben-Levetzauske Fond« 500 Kroner til disse Undersøgelser. Kort Tid efter Bazaren gik jeg i Gang med Arbejdet assisteret af to Arbejdsmænd. Det viste sig ret hurtigt, at det Kampestensfundament, der tilsyneladende afsluttede Kanalen imod Nord, i Virkeligheden var den vestlige Blok af et større Fun-

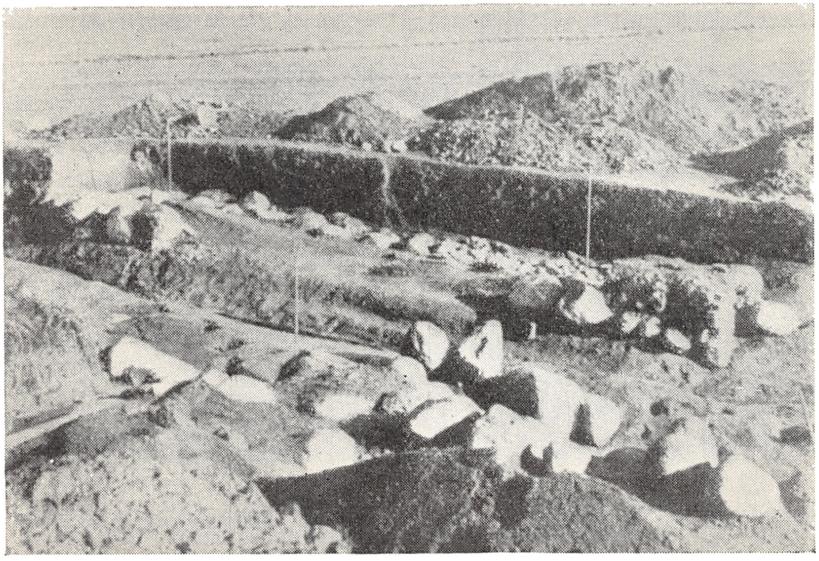

Fig. 9.
Den færdigudgravede Vandmølle — set fra det syd-vestlige Hjørne.

dament, hvorigennem Kanalen passerede i Retningen Nord-Syd følgende en Lavning i Terrainet. Medens den vestlige Blok havde en Aabning i Midten, var den østlige Blok massiv og forsynet med Murværk paa Plads i 6 Skifters Højde (Fig. 9). Jeg fulgte nu Kanalen ca. 8 m imod Nord og ca. 22 m imod Syd, ialt ca. 30 m, og gjorde herved forskellige Iagttagelser.

Kanalens »Indhold« lod sig dele i to tydeligt adskilte Lag: Bundlaget og Opfyldningslaget. Bundlaget var et ¼ m tykt, sandet Slamlag, saaledes som man finder det, hvor der igennem

længere Tid har været rindende Vand. Oven paa Bundlaget fandtes et almindeligt blandet Opfyldningslag af godt 1 m Tykkelse.

Fra Bunden af Slamlaget i Kanalen, fra et Punkt omtrent 5 m Syd for de omtalte Kampestensfundamenter til godt 6 m Nord for disse, hvilket vil sige, fra Bunden af Renden i hele den Udstrækning, der ses paa Fig. 9, fremdrog jeg en Mængde

Fig. 10.
Glasserede Brændtlerskander fra 1300-Tallet fremdraget fra Slamlaget i Møllebækken og sammenføjede af Forf.

store og smaa Potteskaar. Af disse Potteskaar sammenføjede jeg 5 næsten hele Kander (Fig. 10). Igennem Stilpræget og Fund af Mønter i sikkert Leje i Forhold til Potteskaarene kan disse Kander dateres til 1300-Tallet. Skaarene fra hver enkelt Kande laa spredt over et relativt lille Omraade af Kanalens Bund paa 2—4 m's Udstrækning. Ved Optagningen fik man det Indtryk, at Kanderne var blevet slaaet itu paa Stedet, muligvis derved at de var blevet kastet ned i Vandet, hvor Strømmen saa kan have spredt Skaarene over et mindre Omraade.

Fra Bundlaget fremdroges desuden en stor Mængde Mønter, for det meste Smaaskillinger af Sølv eller Kobber. Mønterne

laa enkeltvis, men dog saa tæt, at man under Arbejdet med den lille Graveske ofte fandt en Mønt hver halve Time. Mønterne, der tæller et Par Hundrede, er af Inspektør Galster, Nationalmuseet, blevet bestemt til Tiden 1175—1536, og stammer fra Danmark, Sverige, Tyskland og England.

Potteskaarene fra Nedbrydningslaget viste sig derimod for Størstedelen at være tilfældigt sammenbragte Skaar og maa antages at være kommet i Kanalen, da denne blev fyldt op efter Klosterets Nedbrydning.

Det smukkeste og mest værdifulde Fund fra Vandrenden var en pragtfuld Mandsfingerring af drevet Guld. Ringen[24]) blev fundet omtrent midt i Opfyldningslaget imellem Brokker af Mursten og Teglsten. Den er dannet ved Sammenføjning af to Drager, der bider sig selv i Halen.

Blandt andre Kultursager, der fremdroges fra Slamlaget, skal nævnes: Blyplomber fra Tøjruller, Skakbrikker, Spillebrikker, en enkelt Tærning, Fiskekroge, Fingerbøl, Knappenaale og Synaale.

I Opfyldningslaget fandtes desuden utallige Potteskaar af yngre Dato (Fig. 11—12), Pilgrimstegn af Bly samt en Del Smaasager, der er blevet tolket som værende kirurgiske Instrumenter.[25]) Desuden fandtes et smukt glaseret Brændtlerskapitæl og meget andet.

Sidst i April Maaned afsluttedes denne Udgravning. Der var da fremgravet ca. 30 m af Renden og paavist, at den imod Nord passerede igennem en muret »Port«. Fra Kanalens Fyld var fremdraget en stor Mængde Kultursager fra Middelalderen.

Paa dette Tidspunkt kom Arkitekt Schultz atter til Klosteret.

[24]) Se: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1938, S. 53—54.

[25]) Vilh. Møller-Christensen: Fund af Lægeinstrumenter fra Æbelholt Kloster, 1936, Fig. 1—6 og 19—24.

do.: Om kirurgisk Behandling af den galliske Syge i Danmark før 1550, Aarhus 1941, Fig. 2.

do.: Middelalderens Lægekunst i Danmark, 1944, Fig. 20, 22, 23 og 24 a og b.

Hans Opgave var nu at fortsætte Udgravningen og Restaureringen af Klosterets Østfløj. Arkitekten blev imidlertid saa interesseret i mit Fund, at han omgaaende fortsatte, hvor jeg slap, og snart kom til det Resultat, at de fremdragne Fundament-

Fig. 11.
To Digler — en Blodkop og en Pilgrimsflaske. Blodkoppen er fra Møllebækkens Slamlag, Diglerne og Pilgrimsflasken fra Opfyldningslaget.

blokke stammede fra en Bro, der havde ført over Klosterets Voldgrav.

Ved at fortsætte Gravningen i Kanalen fandt Arkitekten desuden, at denne havde haft et Tilløb fra Øst, ca. 9 m Syd for »Bropillerne« (se Fig 7). I dette Tilløb, hvoraf ca. 3 m blev undersøgt, fandtes Potteskaar af meget gammel Type, hvorfor man antog, at dette Sideløb var Klosterets ældste Voldgrav, og at den efter kort Tids Brug var blevet forlagt vestpaa til Hovedrenden med de mange Mønter og Potteskaar.

Fig. 12.
Kande af rhinsk Stentøj fra Renaissancetiden.
Skaarene er fundet i Opfyldningslaget.

Under Forudsætning af, at Fundamentblokkene stammede fra en muret Bro over Klosterets Voldgrav, maatte der føre en Vej Øst fra hen over denne Bro, der samtidig maatte markere den østlige Adgang til Klosteret. Naar der var fundet saa mange Kultursager i Voldgraven Syd for Broen, mente jeg, at det var muligt at gøre lignende Fund Nord for Broen. Men først skulde man kende Bredden af Broen. Derfor gav jeg mig til at undersøge Feltet umiddelbart Nord for den østre Bropille med Murværket. Her var der tilsyneladende ikke andet end det sædvanlige Opfyldningslag. Jeg arbejdede mig igennem dette og naaede derpaa i ca. ½ m Dybde en Række store Kampesten i oprindeligt Leje, altsaa et Fundament, der fortsatte imod Nord. Her fandt jeg, kilet ind imellem to af Fundamentstenene, en velbevaret Sølvmønt, der af Inspektør Galster blev bestemt som en Hauberg 13, præget i Roskilde i Valdemar I's sidste Regeringsaar.

Paavisningen af dette nordgaaende Fundament kuldkastede Broteorien og ledte Tanken hen paa, at det i Virkeligheden drejede sig om Fundamentet af et grundmuret Middelalderhus. Arkitekt Schultz tog nu atter fat og fandt snart ud af, at der her havde ligget en 70 Kvadratmeter stor, grundmuret Bygning, der var blevet gennemstrømmet af et Centralløb. Han formente, at her havde ligget en Vandmølle (Fig. 9).

Den anden Kloster-Grundplan.

Af det Udgravnings- og Restaureringsarbejde, Nationalmuseet havde udført i Løbet af de to første Aar, havde Kloster-Udvalget betalt Arbejdslønnen ved de Undersøgelser, paa Basis af hvilke Arkitekten havde udarbejdet sin Grundplan over hele Klosteret (Fig. 7). Frederiksborg Amts Spare- og Laanekasse havde betalt Tomten. Godsejer Jarl havde afholdt Udgifterne ved Restaureringen af Sct. Vilhelms Kapel, og den Raben-Levetzauske Fond havde betalt de af mig ledede Undersøgelser, der førte til Opdagelsen af Vandmøllen og Møllebækken.

Arkitekt Schultz' fuldstændige Grundplan over Klosteret blev første Gang forevist offentligt for et sagkyndigt Forum, da Arkitekten den 22. Februar 1938 holdt Lysbilledforedrag om Æbel-

Fig. 13.
Søjlebasen fra Æbelholt.

holt Kloster ved det kgl. nordiske Oldskriftselskabs Maanedsmøde i Nationalmuseet. Arkitekten gjorde foruden Grundplanen Fig. 7 Rede for den af Vandrenden gennemstrømmede Bygning, som han fastslog, havde været Klosterets Vandmølle.

Østfløjens Granitsøjler genrejses.

Ved Udgravningerne i Efteraaret 1936 var det, som tidligere omtalt (S. 42), lykkedes at fastslaa Østfløjens Ruminddeling og ydermere at paavise, at Kapitelsalen havde haft tre Granitsøjler samt at finde Fundamenterne for disse. Alle Omegnens middelalderlige Søjledele var blevet opsporede og ført til Klostertom-

Fig. 14.
Søjlebase fra Dronningholm.

ten. Æbelholt-Bazaren havde indbragt 2500 Kroner, og for dette Beløb gik Arkitekt Schultz nu i Gang med at genrejse Østfløjens Søjler, saaledes at de kom til at staa paa den Plads og med det Udseende, de havde haft i Sct. Vilhelms Dage.

Inden jeg gør nærmere Rede for, hvorledes denne Opgave blev løst, er det nødvendigt at fremkomme med en kort Detailbeskrivelse af de enkelte Søjledele, der var blevet ført tilbage til Klostertomten.

Paa sin oprindelige Plads i Vestfløjen stod den senromanske

Søjlebase, Fig. 5. Denne Base blev gravet fri og præsenterer sig som vist paa Fig. 13. Dette Søjlefodsstykke er, som tidligere omtalt, den eneste Søjledel, der med absolut Sikkerhed stammer fra Æbelholt Kloster. Man bemærker den forholdsvis høje Hals,

Fig. 15.
Rekonstrueret Søjle fra Refektoriet.

de tydelige Hjørneblade og den høje Underdel uden Dekorationsled. Man ser, at denne Base, som jeg vil kalde Æbelholtbasen, er vidt forskellig fra Dronningholmbasen (Fig. 14).

Æbelholtbasen er med sine Hjørneblade eller Hjørneknopper,

der pryder Basens nederste Vulst eller Pude og udfylder Hjørnerne af den firkantede Sokkel eller Plint, typologisk beslægtet med Esromgruppens Baser, hvor særlig Hjørneknopperne er fremtrædende,[26]) og de Søjlebaser med Hjørneblade og Hjørneknopper, der findes i mange romanske Teglstenskirker. I Over-

Fig. 16.
Tærningekapitæl fra Melløse anvendt som Base for Kapitelsalens Søjler.

ensstemmelse hermed paaviste Arkitekten, at de murede Søjler fra Klosterefs Refektorium havde haft romanske Baser med Hjørneknop. Der fandtes saa mange Formsten paa Stedet, at han med stor Nøjagtighed kunde rekonstruere disse Søjler, som vist paa Fig. 15.

Paa denne Maade kan det altsaa betragtes som godtgjort gennem Fund paa Stedet, at Søjlebaserne i Vestfløjen var af senromansk Type og forsynede med Hjørneblade, samt at Baserne fra de murede Søjler i Refektoriet var forsynede med Hjørnetaa og meget lig Murstenssøjlerne i f. Eks. Roskilde Domkirke.

[26]) C. M. Smidt: Esrom, Fra Frederiksborg Amt, Aarbog II, 1939, S. 72.

De tilførte Granit-Søjledele er følgende:

Trapezkapitælet fra Provst Barfods Grav i Skævinge,
Trapezkapitælet fra Lille Lyngby Præstegaard,
Tærningekapitælet fra Melløse,
4 Tromler og Tromlestykker fra Nejede, Lille Lyngby og Skævinge, og desuden
Trapezkapitæl af Sandsten fra Melløse.

Genrejsningen foregik nu paa den Maade, at Arkitekt Schultz anvendte Tærningekapitælet fra Melløse (Fig. 16) som Base og Basemodel for alle Østfløjens fire Søjler.

Tromlehøjden blev udregnet paa følgende Maade: Fra Lille Lyngby Præstegaard var der blevet hjemført en 127 cm lang, kegleformet Tromle, hvis nederste Diameter maalte 51 cm. Den spidse Ende af Tromlen var stærkt beskadiget. Diameteren her maalte kun 43 cm. Denne Tromle havde efter Arkitektens Mening staaet i Talestuen og havde baaret det af Trapezkapitælerne, der havde den mindste Underflade og kun maalte 41 cm i Diameter.[27]) Arkitekt Schultz lod en Stenhugger nyhugge en Keglestub af 48 cm's Længde, saaledes at Tromlens samlede Længde blev 175 cm og nu passede til Trapezkapitælet. Stenhuggeren huggede derpaa en Base med Tærningekapitælet som Model, dog noget større, saaledes at det kom til at passe til Tromlen. Falck fra Hillerød kom velvilligst til Stede og stillede Søjlen op paa det cirkulære Kampestensfundament i Talestuen.

Den første af Østfløjens Søjler blev paa denne Maade genrejst paa sin oprindelige Plads og i sin oprindelige Skikkelse. (Fig. 17). Raaemnerne til de nyhuggede Søjledele blev taget fra Klosterets store Fundamentsten. Arkitektens Overvejelser i Forbindelse med Rejsningen af denne Søjle var samtidig resulteret i, at han havde fastslaaet Standardhøjden paa alle Østfløjens

[27]) Det andet Trapezkapitæl, Tærningekapitælet samt Æbelholtbasen maalte i Diameter af den mod Tromlen vendende Flade henholdsvis 50 cm, 51 cm og 52 cm.

Søjler til 281 cm. Dette var en stor Hjælp i Arbejdet, da man nu gik i Gang med at genrejse Kapitelsalens tre Søjler. Her meldte der sig dog en ny Vanskelighed, og det var denne, at de paaviste tre sikre Fundamentsteder, der ganske vist laa i samme

Fig. 17.
Den genrejste Granitsøjle i Talestuen.

Plan, viste sig at ligge ca. 50 cm dybere end Fundamentet i Talestuen. Arkitekten lod derefter støbe et ca. ½ m højt Betonfundament oven over hvert af de tre Fundamentsteder.[28]) Herpaa blev der saa anbragt et Kampestensfundament, hvorpaa Kapitel-

[28]) Støbekassen til disse Betonfundamenter ses paa Fig. 18 umiddelbart til venstre for Søjletorsoen i Forgrunden af Billedet.

salens Søjler blev stillet op. Den sydligste af disse kom til at bestaa af et nyhugget Tærningekapitæl som Base, en 132 cm lang, original Tromle samt et nyhugget Tromlestykke paa 62 cm og derpaa Trapezkapitælet fra Provst Barfods Grav (Fig. 18).

Nord for denne Søjle blev der rejst en Søjletorso bestaaende af Tærningekapitælet fra Melløse som Base, samt et originalt

Fig. 18.
Æbelholt Klosters Østfløj med de tre genrejste Søjler i Kapitelsalen og Talestuen, saaledes som de præsenterede sig 1937—40. Sammenlign med Fig. 21.

Tromlestykke af 99 cm Længde. Det var Meningen at fuldføre denne Søjle ved Hjælp af nyhugne Dele og, som Afslutning paa Østfløjens Restaurering, at genrejse en Søjletorso paa Stedet, hvor Kapitelsalens nordligste Søjle havde staaet. Men nu standsede Arbejdet. Man var naaet saa vidt med Restaureringen i 1937, at den besøgende allerede da kunde faa et godt Indtryk af det gamle Klosters Storhed og Skønhed.

Men Bazarens 2500 Kroner havde ikke været nok til denne

Kampagne. Godsejer Jarl havde atter ydet et stort økonomisk Tilskud.

Arkitekt C. M. Smidt skriver om Udgravningerne.

I Juni 1938 købte Frederiksborg Amts Spare- & Laanekasse den halve Tønde Land af Klostergaardens Jorder, hvor Undersøgelserne havde vist, at Kirken laa. Dette Areal blev ligeledes tilskødet Nationalmuseet, saaledes, at hele Klostertomten nu var dettes Ejendom.

I Sommeren 1938 fortsatte Arkitekt Schultz med Udgravnings- og Restaureringsarbejdet. Fra 1. til 7. August afholdtes i Nordsjælland det 16. danske Hjemstavnsstævne. Stævnet foretog en Ekskursion til Æbelholt, og her holdt Arkitekt C. M. Smidt og jeg Foredrag. Foredragene blev trykt i »Fra Frederiksborg Amt«, Aarbog II, 1939, hvor Arkitekt Smidt's Foredrag findes Side 95—101. Arkitekten skriver blandt andet:

»Endnu er Arbejdet ikke afsluttet; men allerede nu er det muligt i store Træk at opridse Hovedlinierne af det udstrakte Anlægs Kirke- og Klosterbygninger, deres Omfang og Karakter, saaledes som de er klarlagt ved Arkitekt Schultz's Gravninger og Undersøgelser. Med hans Tilladelse og paa Grundlag af hans Meddelelser skal der i det følgende gøres Rede for de vigtigste Hovedtræk.«

Arkitekt Smidt skriver videre om Klosterets Bygninger, idet han henviser til Planen Fig. 7:

»Æbelholt store Klosterkirke laa paa Nordsiden af Klosterbygningerne, saaledes som det i Almindelighed var Skik ... Kirken var en treskibet Korskirke uden Taarn ... Kirken har haft en ydre Længde af ca. 60 m. Den samlede Bredde af Midtskib og Sideskibe har været ca. 21 m, og hver af Korsarmene har haft et Fremspring for Midtskib og Kor paa ca. 13 m.

I Østfløjen laa som sædvanlig Kapitelsalen, Klosterbygningens fornemste Rum, en Sal paa 20 × 6½ m, der har haft 8 Krydshvælvinger, baaret af tre fritstaaende Granitsøjler. Syd for denne Sal laa Talestuen, hvis Hvælvinger har hvilet paa en enkelt Granitsøjle midt i Rummet ... Utallige Munter er blevet fundet i den lille Møllebæk, der har drevet Klosterets Mølle, hvis Rester er fremdraget tæt Nordøst for den lille ældste Kirke. Foruden disse

Monter er en Mængde Brændtlers-Krukker og -Potter fundet i Møllebækken. De har øjensynligt været »ofrede« her, og de viser, at Bækken i Løbet af Middelalderen er blevet betragtet som en Helligkilde knyttet til Sct.. Vilhelm.«

Arkitekt Smidt slutter sin Afhandling med at »fremhæve den store Værdi, det har, at det har været muligt, at genrejse tre af Østfløjens Granitsøjler, og at Arkitekt Schultz har kunnet forelægge en næsten fuldstændig Plan over det berømte Klosteranlægs vigtigste Bygninger,« og anfører her Fig. 18 og Fig. 7.

Det er denne Redegørelse, der er Grundlaget for Villads Christensens Æbelholt-Afhandling i Hjemstavnsbog for Frederiksborg Amt, 1943.

Helligvandet.

Da 1937-Udgravningerne i Møllebækken havde givet en rig Høst af Kultursager, særlig Potteskaar, og jeg var begyndt at sammenlime Potteskaarene til Kander (Fig. 10—12), fremkom Arkitekt Schultz med den gode Idé, at jeg skulde lade foretage en Afharpning af det opgravede og kun med den lille Graveske undersøgte Fyld for derved muligvis at finde endnu flere Mønter og Potteskaar.

I 1938 bevilgede den Raben-Levetzauske Fond atter 500 Kroner til fortsatte Undersøgelser i Møllebækken. Jeg fulgte nu Bækken ca. 10 m Nord for Vandmøllen og til et Sted ca. 50 m Syd for Vandmøllen. Samtidig blev Fyldet afharpet, hvorved en Del oversete Mønter og Potteskaar kom frem.

Nord for Vandmøllen blev Bækken dybere og bredere, men indeholdt færre Kultursager. Mod Syd udvidede Bækken sig ud for Kapellet tragtformet til en Bredde af fire Meter. Paa dette Sted paaviste Arkitekt Schultz en Sluse. Ca. 25 m Syd for Slusen afgik der en bred Sidekanal imod Øst, mens Bækken fortsatte langt Syd paa, hvor Arkitekten fulgte den gennem Snitgravning endnu 100 m, saavidt jeg erindrer.

Man ser saaledes, at der paa Møllebækken nu var paavist to

Sidekanaler, der afgik fra Bækkens østlige Bred. Den nordlige Sidekanal havde Retning Øst—Sydøst og afgik kort før Bækkens Indmunding i Vandmøllen (se Planen Fig. 7).

Den sydlige Sidekanal, der ses paa Grundplanerne fra 1942 og 1943 (Fig. 23 og 24), har paa disse Planer nærmest Retningen stik Øst. Jeg fik nu den Tanke, at disse Kanaler muligvis havde indbyrdes Forbindelse og tilsammen dannede et »Omløbsvand« til Møllebækkens Hovedløb med Slusen, og satte mig det Maal at faa undersøgt dette Forhold nærmere.

Ved at studere de ejendommelige Fundomstændigheder ved Mønterne og de næsten hele 1300-Tals Lerkander, var jeg kommet til den Hypotese, at disse Sager var anbragt her med Vilje, altsaa var ofrede, saaledes at Møllebækken paa denne Strækning var blevet dyrket som en Helligkilde. Denne Anskuelse har jeg uddybet nærmere i en lille Afhandling: »Sct. Vilhelms Kapel. Et Mirakelkursted og Helligvand ved Æbelholt Kloster i det 13. til det 16. Aarhundrede«, Bibliotek for Læger, Oktober 1939.

I Sommeren 1939 blev der ikke foretaget Gravninger i Klostertomten.

I 1940 modtog jeg atter 500 Kr. fra den Raben-Levetzauske Fond. Dette Beløb søgte jeg til Anvendelse ved Udgravningen af det eventuelle »Omløbsvand«. Udgravningen fandt Sted i Begyndelsen af August Maaned. Jeg fulgte da den nordligste Sidekanal i dens Løb imod Øst-Sydøst til ca. 30 m fra Udgangspunktet.

Da jeg havde gravet i en Uge, kom Arkitekt Schultz til Tomten og skulde fortsætte Restaureringsarbejdet for et Beløb, Godsejer Jarl havde stillet til Raadighed for Nationalmuseet.

Godsejer Jarl var paa dette Tidspunkt gennem en skriftlig Kontrakt med Nationalmuseet blevet udnævnt til Museets Repræsentant paa Æbelholt Kloster. Godsejeren viste fremdeles Æbelholt Kloster megen Interesse og ofrede store Beløb for at faa Restaureringen til at skride frem og faa Tomten indhegnet, saaledes at Ruinparken kunde blive færdig.

Kapitelsalens Granitsøjler flyttes.

Jeg havde ikke Lejlighed til personlig at følge Arkitektens Udgravnings- og Restaureringsarbejde i Eftersommeren 1940. Efter at være blevet færdig med Møllebækken, var det min Hensigt at foretage Skeletundersøgelser i Lighed med Dr.

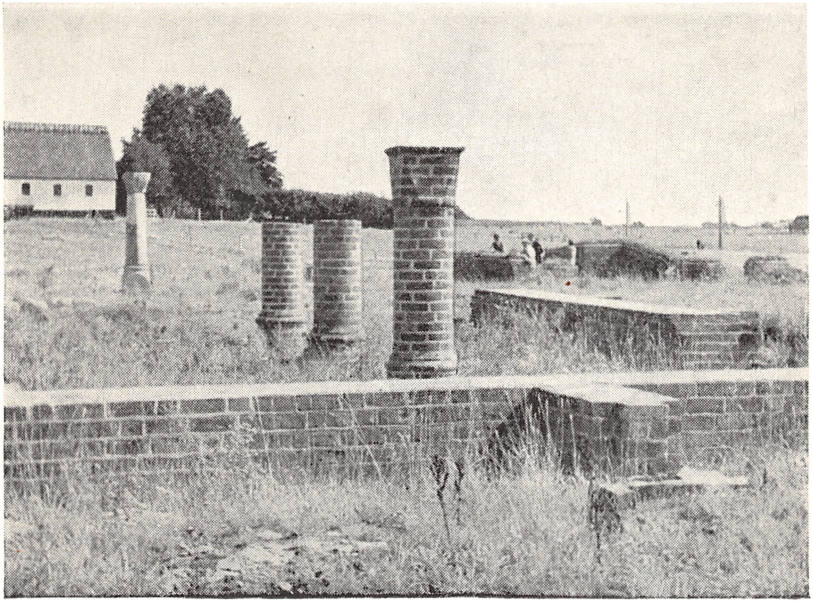

Fig. 19.
Refektoriets genfremstillede Søjler set fra Vest.

Isagers Undersøgelser i Øm. Skeletundersøgelserne blev paabegyndt i Juni 1941 med Assistance af to medicinske Studenter og en Arbejdsmand. Paa denne Maade kom jeg atter til at foretage Udgravninger i Klosteret.

Arkitekten havde da udført følgende Restaureringsarbejder: Refektoriets Søjler var blevet genfremstillede (se Fig. 15 og 19), saa man fik et smukt og instruktivt Billede af dette skønne og

Fig. 20.
Østfløjens Granitsøjler efter Forandringen 1940.

fornemme Rum. Samtidig var imidlertid Kapitelsalens Søjler baade blevet forandrede i Udseende og flyttede bort fra de oprindelige Fundamentsteder.

Den første Søjleopstilling ses paa Fig. 18. Den nye Søjleopstilling ses paa Fig. 20, der viser Østfløjens Søjler set fra Syd.

Fig. 21.
Østfløjens i 1940 for anden Gang »genrejste« Granitsøjler. De to Studenter staar paa de paaviste oprindelige Søjlefundamentsteder. Den svære Række af nyudlagte Kampesten markerer Kapitelsalens Vestvæg. Til højre i Billedets Baggrund ses Køkkenet. Sammenlign med Fig. 18.

Billedet Fig. 21, der er taget fra Fratergaardens nordøstlige Hjørne, altsaa fra samme Sted som Fig. 18, viser tydeligt den Forandring, der er sket med Kapitelsalens Søjler, samt hvad der iøvrigt skete under Udgravningsarbejdet i 1940. Der var blandt andet sket det, at det sikre Fundament, Arkitekten oprindelig havde opfattet som Stedet for Kapitelsalens nordligste Søjle, nu blev tolket som den midterste Del af et Øst—Vest-gaaende

Skillerumsfundament. Herved blev den nordlige Fjerdedel af Kapitelsalen udskilt som et særligt Rum, der blev betegnet som »Sted for Sakristi«.

Kapitelsalens Længde blev paa denne Maade mindsket fra 20 m til 15 m, hvorved dens indvendige Grundareal forandredes fra 140 til 105 Kvadratmeter. Det erindres, at Refektoriets Gulvflade maalte 91 Kvadratmeter. Forholdstallet imellem Gulvfladerne i Refektorium og Kapitelsal blev nu 9 : 10,5; mens det før var 9 : 14. Dette viser, at Kapitelsalen i Æbelholt, i Modsætning til andre Klostre, er tydeligt større end Refektoriet.

Som omtalt S. 42 havde Arkitekt Schultz ved at grave den ca. 2 m brede Søgegrøft gennem Østfløjens Akse paavist smaa Grupper af Fundamentsten i sikkert Leje tre Steder og angivet disse Fund paa Planen Fig. 7.

Da det nordligste af disse Fundamentsteder i 1940 blev tolket som Rest af Skillerumsfundament ind til Sakristiet, var der saaledes to sikkert paaviste Fundamentsteder tilbage. Nu vilde det være forstaaeligt, om Arkitekten herefter havde revideret sin Anskuelse om, at Kapitelsalen havde haft tre Søjler og ændret dette Tal til to, og havde ladet disse Søjler staa paa de to med Sikkerhed paaviste Fundamentsteder, hvor Søjlerne jo var genrejste i 1937.

Det skete imidlertid ikke. Arkitekten holdt fast ved, at Kapitelsalen havde haft tre Søjler, og da Kapitelsalen efter Ændringen i 1940 kun var ¾ saa lang, som oprindelig antaget, og da der skulde være tre Granitsøjler, blev disse presset sammen i det reducerede Rum.

Efter denne nye Genrejsning kom Søjlerne saaledes til at staa udenfor de med Sikkerhed paaviste Fundamentsteder, hvilket vil sige paa de Steder, hvor Udgravningerne havde vist, at der aldrig havde været Fundamenter, og saadan staar Søjlerne i Dag.

Men Søjlerne skiftede ikke blot Fundamentsted, de blev samtidig helt omredigerede. Kapitelsalens sydligste Søjle, der i

1937 var genrejst i en Højde af 2 m og 81 cm (se S. 55—59) — blev først flyttet ca. 2 m imod Syd og derpaa opført med Melløse-Tærningekapitælet som Base, den 132 cm lange Melløse-Tromle som Skaft, og Lille Lyngby-Trapezkapitælet som Kapitæl. Søjlens samlede Længde er 2 m og 18 cm, altsaa 63 cm kortere end den genrejste Søjle i Talestuen.

Kapitelsalens mellemste Søjle, der i 1937 blot naaede at genrejses som en 142 cm høj Søjletorso, er blevet flyttet ca. 3 m imod Syd. Denne Søjletorso bestaar af en nyhugget Tærningekapitæl som Base og den 99 cm lange Lille Lyngby-Tromle som Skaft.

Ved denne Søjlekonstruktion blev der et 63 cm langt nyhugget Stykke Søjleskaft til overs; hvad der skal blive af det, er endnu uklart.

Paa Billederne Fig. 20 og 21 ser man de genrejste Søjler efter Forandringen. Studenten med Huen markerer Pladsen, hvor der oprindelig er paavist Fundamenter for den sydligste Søjle. Den barhovede Student markerer Pladsen, hvor Fundamentstedet for den mellemste Søjle blev paavist.

Køkkenbygningen genrejses.

Paa Grundplanen Fig. 7 ses umiddelbart Syd for Sct. Vilhelms Kapel et massivt optrukket ⊐-formet Fundament, der vender Aabningen imod Vest og tolkes som Fundamentet til en Køkkenbygning.

Denne lille Bygning var opført paa den bare Jord og blev i 1938 restaureret op i 4 Skifters Højde. I denne beskedne Skikkelse markerede Køkkenruinen indtil Eftersommeren 1940 blot den Gaardsplads, der havde været imellem Sct. Vilhelms Kapel og de Syd herfor liggende Bygninger.

Paa Billedet Fig. 21 findes Køkkenbygningen til højre i Billedets Baggrund. Man ser, at den her er vokset betydeligt i Højden og helt dominerer Sct. Vilhelms Kapel. Og endelig viser Fig. 22 Køkkenet i Nærbillede, som det fremtræder i Dag.

Under Restaureringskampagnen i Eftersommeren 1940 havde Arkitekt Schultz opført denne Bygning i ca. 2 m Højde. Denne nye Ruin er praktisk talt opført paa den bare Jord. De 2 m høje Mure er smukt fugede. De frie Murafslutninger imod Vest er ligeledes fugede og staar f. Eks. ikke i Forbandt, som

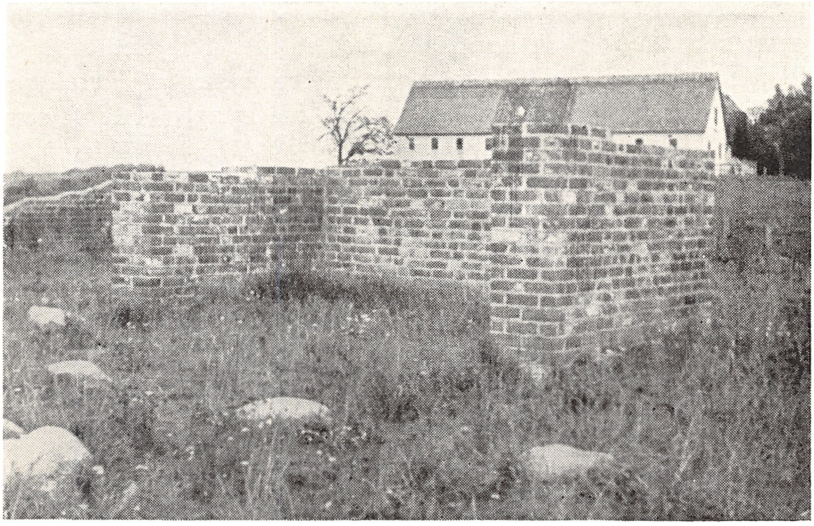

Fig. 22.
Køkkenet efter Ombygningen i 1940 — set fra Vest.

man vilde vente, hvis det var Hensigten senere at lade Køkkenet tilslutte en anden Bygning.

Samtidig laa store Dele af Klosterets Vestfløj hen som i Tiden efter de første Prøveudgravninger, hvilket vil sige, at det i 1936 og 1937 fremdragne originale Murværk stadig laa og forvitrede, og at Nedbrydningsfylden ikke var kørt bort. Man fristes derfor til at tro, at Opførelsen af dette eventuelle Køkken var en Opgave, hvis Løsning dels havde Hastværk, dels var af stor videnskabelig Værdi.

Godsejer Jarl, der intet anede om Opførelsen af dette Køk-

ken og først saa det, da det var færdigt, blev som væsentlig Bidragyder meget utilfreds med, at de indsamlede Midler anvendtes til den Slags Opgaver. Han havde paa Museets Opfordring ladet Masser af store Kampesten køre til Tomten, for at de efter Arkitektens Anvisning kunde blive udlagt paa de manglende Fundamenters Plads. Han havde desuden indkøbt Egepæle og Hegn, for at hele Ruinparken kunde blive indhegnet uden Udgift for Museet. En skriftlig Forestilling til Nationalmuseet i Anledning af »Køkkenet«s Opførelse og Kritik af Arbejdets Træghed iøvrigt førte ikke til noget, hvorfor Godsejer Jarl til sidst annullerede sin Kontrakt med Museet og trak sig ud af Samarbejdet.

Der skal her mindes om, at Arkitekt C. M. Smidt[29]) blandt andet havde skrevet:

»Naar imidlertid Gravnings- og Restaureringsarbejderne har kunnet foretages i saa vidt et Omfang, som det er sket, skyldes det i første Række Godsejer Axel Jarl til Strødam og hans rundhaandede Støtte.« Godsejerens Støtte til Æbelholt var ikke mindre efter 1938, da Arkitekt Smidt skrev Manuskriptet til ovenstaaende Udtalelse. Det var ikke Godsejerens Skyld, at Arbejdet praktisk talt gik i Staa efter 1940, og at Klostertomten først blev indhegnet i Efteraaret 1947. Derfor skal der paa dette Sted rettes en varm Tak til Godsejer Jarl for den uegennyttige Interesse og den Rundhaandethed, hvormed han i Tiden 1936 til 1942 støttede Æbelholt-Udgravningerne.

Skeletudgravningerne.

I Juni 1941 begyndte jeg paa Skeletudgravningerne. Naar den planlagte Bog: »Skeletundersøgelserne ved Æbelholt Kloster« en Gang udkommer, vil man her finde en udførlig Redegørelse for dette specielle Arbejde. Jeg skal derfor blot nu oplyse angaaende Skeletudgravningerne, at disse har fundet Sted i mine Sommerferier i Aarene 1941 til og med 1947. Som Arbejdskraft

[29]) C. M. Smidt: Fra Frederiksborg Amt. II. 1939, S. 98.

har medvirket medicinske Studenter, Tandlægestuderende, en enkelt Arkæolog-studerende, samt til det groveste Jordarbejde en Del Arbejdsmænd. Jeg har ikke haft Assistance af Nationalmuseets Bygningsarkæolog. Der er i denne Periode foretaget en systematisk Gennemgravning af: hele Klosterkirken, den Del af Østfløjen, der rummer det saakaldte Sakristi og nordre Halvdel af den formodede Kapitelsal, hele Fratergaarden, alle fire Korsgange og endelig Kirkegaarden Nord for Klosterkirken. Her har jeg undersøgt alle Grave indenfor det i 1947 indhegnede Omraade med Undtagelse af det Areal, der ligger umiddelbart Øst for Korsarmene.

Der er blevet fingravet ca. 4000 Kvadratmeter af Klostertomten og herved gjort mange nye bygningshistoriske Iagttagelser, der kan tjene til at bekræfte, supplere og eventuelt korrigere de af Arkitekt Schultz foretagne Restaureringer.

Skeletudgravningerne begyndte i Kirkens Vestende, umiddelbart Vest for den Arkadepille, der var afdækket her i 1936 (se Grundplanen Fig. 7). Ca. 5 m Vest for denne Arkadepille stødte vi paa velbevarede Kampestensfundamenter i oprindeligt Leje og afdækkede her et svært Nord—Syd-gaaende Fundament, der sluttede sig til Kirkens Nordmur og endte i en svær Stræbepille imod Nord.

Dette Fundament var en bygningshistorisk Nyopdagelse. Paa Grundplanen ser man, at Arkitekt Schultz paa dette Sted havde formodet en Arkadepille. Ligeledes ser man, at Fundamentet af Kirkens Vestende med Sikkerhed var paavist i en Længde af ca. 18 m. Da Kirken var romansk i hele sit Anlæg, og jeg nu her havde paavist Fundamentet af en svær Nord—Syd-gaaende Skillemur, fik jeg den nærliggende Tanke, at Kirken havde været forsynet med Vesttaarne.

Den tredie Grundplan.

I Turistforeningens Aarbog for 1942: »Nordsjælland«, S. 59 ff.. findes en lille Afhandling af Arkitekt C. G. Schultz: Sct.

Vilhelms Kloster i Æbelholt. Denne Afhandling er den første autentiske Beretning om Udgravningerne, som Arkitekten har forfattet. Han skriver S. 62 følgende om Udgravningerne: »Det

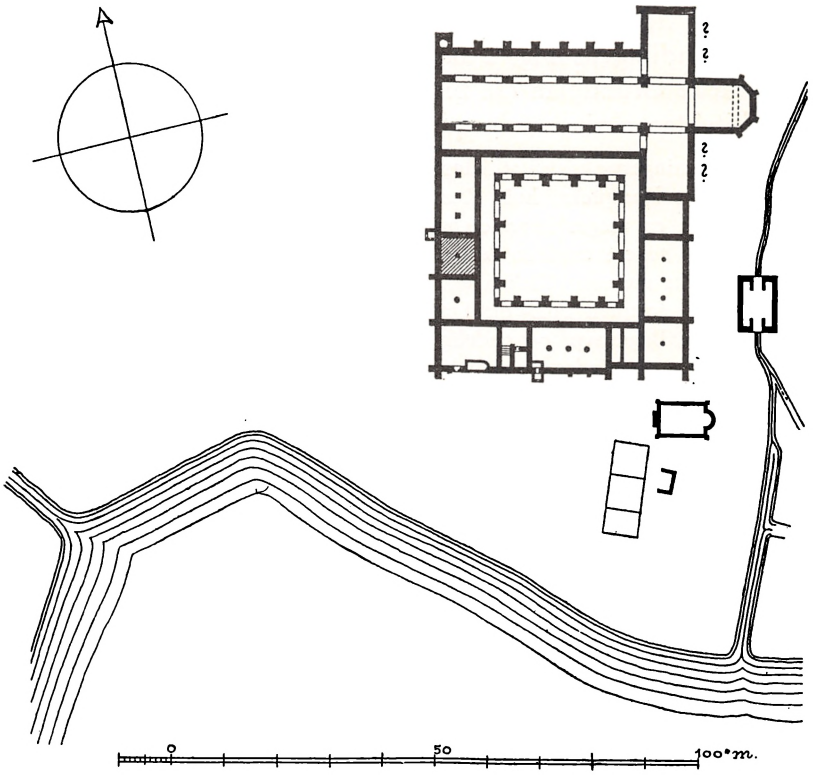

Fig. 23.
Arkitekt C. G. Schultz' Grundplan over Æbelholt Kloster fra »Turistforeningen for Danmark«. Aarbog 1942.

kan trygt siges, at Udgravningerne allerede nu har udfyldt et ærgerligt Hul i vor Viden. Undersøgelserne har givet mange værdifulde bygningstekniske Oplysninger, og Klosterets Grundplan har kunnet fastslaas«.

Angaaende Udgravningens Start og Finansiering skriver Arkitekten følgende i en Fodnote: »Udgravningen er indtil nu hovedsagelig blevet bekostet af private. Den muliggjordes ved at »Hillerød Spare- og Laanekasse« købte Klostertomten og skænkede den til Nationalmuseet.«

I Afhandlingens Fig. 2 har Arkitekten gengivet den af ham fastslaaede Grundplan (se Fig. 23).

Arkitekten skriver følgende vedrørende Grundplanen:

»Udgravningerne viste, at Klosterbygningerne havde dannet et fast sluttet, firlænget Kompleks, hvis Rumfordeling kunde fastslaas (Fig. 2). Som Nordfløj laa en meget imponerende, treskibet Kirke med Tværskib og oprindelig lige, senere tresidet sluttet Kor, ialt omkring 100 Alen lang. I Østfløjen var der nærmest Kirken et Sakristi, derefter Kapitelsal og Talerum; i Sydfløjen — foruden Port- og Trapperum — den store Spisesal og Køkkenet med sin Bagerovn, og endelig i Vestfløjen, almindeligvis Kældermesterens Domæne, to mindre og eet større Rum, vel Lager- og Arbejdsrum. Udenfor selve Klosteranlæget, parallelt med Østfløjen, fandtes Grundvolden af en ret stor Munkestensbygning (nu tilkastet), der først tydedes som en Vandmølle — fordi den omtalte Kanal var ført igennem den — men vist slet og ret er en kolossal Latrin. (Klostret Cluny i Frankrig havde omkring 1100 en saadan, der var 70 Fod lang og 23 Fod bred, med 45 Sæder). Hinsides Kanalen, saa langt mod Øst, at den ikke kan vises paa Planen, har Klostrets Teglovn ligget.

For sig selv helt mod Syd fandtes Resterne af det midlertidige Anlæg, Munkene maatte tage til Takke med, de første nøjsomme Aar efter Overflytningen fra Eskilsø. Mod Nord en lille, eenskibet Teglstenskirke med Korrunding; mod Syd vinkelret paa denne, et tre Rum langt Hus af Bindingsværk (kun Stolpe-Stenene var bevarede), til hvis Midte der mod Øst slutter sig en kort, muret Køkkenfløj.«

Fremstillingen slutter med følgende Linier, der i en Nøddeskal gengiver Programmet for Restaureringen:

»Tomten er nu saa noje undersøgt, at man næppe kan vente større videnskabeligt Nyt; men endnu forestaar der store Arbejder. Det er Tanken at planere hele Arealet, supplere det sparsomme, gamle Murværk, hvor det kan lade sig gøre, og markere de øvrige kendte Murflugter med Kampesten og Hække, saa at den Besøgende uden videre Vejledning kan danne sig et Billede af Klosteranlæget.«

Sammenlignende Betragtninger over Grundplanerne Fig. 7 og Fig. 23.

Man bemærker først, at Kirkens Vestgavl stadig danner Fortsættelsen af Vestfløjens Vestmur. Derimod er det Skillerumsfundament, jeg paaviste i Kirkens Vestende under de første Skeletudgravninger i Sommeren 1941, ikke taget med paa Planen. Dernæst bemærker man, at Korsarmenes Østmure er rykket ca. 2 m længere imod Øst, saaledes at de springer tydeligt frem i Forhold til Østfløjens Østmur. Paa Fig. 7 dannede Østmurene en gennemgaaende Linie. Og endelig ser man, at Østfløjens Ruminddeling nu er fastslaaet paa en helt anden Maade, idet Kapitelsalens nordlige Fjerdedel er udskilt som et særligt Rum: Sakristiet. Dette vil sige, at de i sikkert Leje paaviste Fundamentsten, der paa 1939-Planen blev tolkede som Stedet for Kapitelsalens nordligste Søjle, nu anses for at være den midterste Del af et Øst—Vest-gaaende Skillerum. Kapitelsalen, der saaledes er blevet betydeligt mindre, har dog bevaret det oprindelig fastslaaede Antal Søjler, nemlig tre, der nu er rykket tættere sammen og derved er blevet flyttet bort fra de oprindelig paaviste Fundamentsteder.

Man bemærker desuden Møllebækken med de to østgaaende — ikke færdigundersøgte Sidekanaler, samt Vandmøllen, der nu tolkes som »en kolossal Latrin«.

I Overensstemmelse med det Restaureringsprogram, der S. 70 findes gengivet fra Artiklen i Turistforeningens Aarbog 1942, blev Æbelholt-Ruinen færdigrestaureret.

Kommunelæge Vilhelm Eilschou-Holm, København, traadte nu hjælpende til og overdrog Museet et større Beløb, saaledes at det store Jordreguleringsarbejde paa Tomten kunde bringes ind under Beskæftigelsesforanstaltningerne.

I Efteraaret 1942, samt i Aarene 1943—48 lod Nationalmuseet hele Tomten planere, regulere og beplante samt udlægge svære Kampestensfundamenter for at markere de i Tidens Løb bortfjernede, men nu »kendte Murflugter, saa at den Besøgende

uden videre Vejledning kan danne sig et Billede af Klosteranlæget«.

Æbelholt Kloster-Udvalg reorganiseres.

Som det fremgaar af det foregaaende, havde Æbelholt-Udvalget financieret Nationalmuseets første og grundlæggende Prøveudgravninger. Desuden lod Æbelholt-Udvalget i Marts 1937 afholde en Bazar, hvis Nettooverskud anvendtes ved Restaureringsarbejdet i 1937.

I 1936 betalte Godsejer Jarl Restaureringen af Sct. Vilhelms Kapel. Da Bazarpengene var brugt, traadte Godsejer Jarl atter til som økonomisk Støtte og fik pr. 1/2 1939 skriftlig Kontrakt med Nationalmuseet. Efter denne Kontrakt paatog Nationalmuseet sig at »bekoste den nødvendige videnskabelige Vejledning«, mens Godsejeren bekostede det gennem denne videnskabelige Vejledning udførte praktiske Arbejde. Herved blev blandt andet i 1940 det omtalte »Køkken« (Fig. 22) opført, hvorefter Godsejeren i 1942 trak sig ud af Samarbejdet.

Skeletudgravningerne havde bragt saa mange interessante Fund for Dagen, at den almindelige Interesse for Æbelholt Kloster, der var dalet noget i Aarene 1939—41, atter var blevet vakt til Live, saaledes at Planerne om at faa oprettet et Museum paa Æbelholt Ruinpark igen blev aktuelle.

Æbelholt-Udvalget samledes til et nyt Møde i Marts 1944; da Amtmand Kay Ulrich havde afløst Stiftsamtmand Oxholm som Amtmand over Frederiksborg, ønskede Stiftsamtmanden, at Amtmand Ulrich overtog hans Formandspost i Udvalget. Enkelte gamle Udvalgsmedlemmer ønskede at udtræde, og nye var villige til at indtræde; Udvalget blev derfor reorganiseret og fik følgende Sammensætning:

Amtmand Kay Ulrich, Formand, Museumsdirektør O. Andrup, Næstformand, Sparekassedirektør C. Andersen, Kasserer, Dr. med. Vilh. Møller-Christensen, Sekretær, og desuden Tandlæge, Dr. med. Ove Brinch, København, Lektor H. Boisen,

Hillerød, Højskoleforstander C. P. O. Christiansen, Grundtvigs Højskole, Frederiksborg, Kommunelæge Vilh. Eilschou-Holm, København, Sogneraadsformand, Forpagter Hansen, Lønsgaarden, Harløse, Sognepræst Kjeldgaard Jensen, Tjæreby, Højskolelærer Ole Jensen, Højskolen, Overlæge, Dr. med. Poul Reiter, København, og Overbibliotekar, Forfatter Anders Uhrskov, Hillerød. Nationalmuseets Direktør, Dr. phil. Poul Nørlund, fik Sæde i Udvalget som Museets Repræsentant.

Da Lektor H. Boisen døde i 1946, traadte Lektor, Dr. phil. Jan Steenberg ind i Udvalget.

Under Amtmand Ulrichs Ledelse koncentrerede Udvalget sig om den afsluttende Opgave at indsamle Penge, der skal anvendes til Opførelse af en Museumsbygning, eventuelt med Traktørsted paa Æbelholt-Tomten. Indsamlingsarbejdet foregaar under Protektion af Hs. kgl. Højhed Arveprins Knud.

Det var et meget smerteligt Tab ogsaa for Æbelholt-Sagen, da Amtmand Ulrich pludselig døde i Foraaret 1948. Hermed mistede Æbelholt Kloster en god, trofast og formaaende Ven og Medarbejder, der havde gjort en betydelig Indsats, og som man vil mindes i dyb Ærbødighed og Taknemmelighed.

I Oktober 1948 blev Museumsdirektør O. Andrup Formand for Klosterudvalget, der samtidig suppleredes med Museumsdirektør Knud Klem.

Hvad Skeletudgravningerne bragte for Dagen.

Arkitekt Schultz havde forlængst afsluttet sit Undersøgelsesarbejde vedrørende Klosterbygningerne, da jeg i Juni 1941 begyndte paa Skeletundersøgelserne. Med Henblik paa Mulighederne for at gøre nye bygningshistoriske Iagttagelser, udtalte Arkitekten i Afhandlingen i Turistforeningens Aarbog for 1942: »Tomten er nu saa nøje undersøgt, at man næppe kan vente større videnskabeligt Nyt«. Jeg fandt dog noget, nemlig i Korthed følgende:

I 1941 det Fundament i Kirkens Vestende, som Arkitekten senere tolkede som Kirkens virkelige Vestende. Se S. 101.

I 1942 fandt jeg Fundamenter, der med nogen Grund kan tolkes som Nordre Korsarms Vestmur og som Resterne af nordre Korsarms Biapside.

I 1943 fandt jeg Søjlefundamentet i Koret, Middelalderbrønden i Koret, et Øst-Vest-gaaende Skillerumsfundament i den rekonstruerede Kapitelsal gaaende gennem Stedet, der var paavist som Fundament for den midterste Granitsøjle.

I 1944 fandt jeg Stolpesteder af en Træbygning i Fratergaarden.

I 1945 fandt jeg, at østre Korsgang sandsynligvis er markeret forkert, idet dens virkelige Beliggenhed antagelig er at finde 10 m længere imod Vest. Desuden fandt jeg Klosterets østre Hegnsmur.

I 1947 fandt jeg 12 romanske Grave paa Kirkegaarden Nord for Kirken, samt opdagede, at Arkitekten gennem Udlægning af Kampesten for at markere de kendte Murflugter af nordre Korsarms Østmur dels havde lemlæstet og dels totalt begravet nogle Skeletter, der sandsynligvis stammede fra Abbedbegravelser. Ydermere fandt jeg en Hestebegravelse under et andet »markeret Fundament«. Endelig fandt jeg Møllebækkens Omløbsvand gennem Snitgravning og kom til det Resultat, at Klosteret har haft ialt to Vandmøller.

Siden Sommeren 1943 har Arkitekt Carl Møller, Roskilde, fulgt mine Udgravninger. Naar jeg har paavist nye Fundamenter, har Arkitekt Møller undersøgt disse selvstændigt, og naar jeg i det følgende omtaler ikke tidligere paaagtede Fundamenter, hvis Tilstedeværelse gør vigtige Dele af Arkitekt Schultz' Rekonstruktioner tvivlsomme, er det saaledes paa Basis af Arkitekt Møllers Undersøgelser.

Grundplanen fra 1943 — Restaureringsplanen.

Søndag den 27. Juni 1943 foretog »Det kgl. nordiske Oldskriftselskab« Sommerudflugt til Æbelholt. Af Programmet fremgaar, at Arkitekt Schultz holdt Foredrag om »Augustinerklosterets Historie og om dets Ruiner« med Henvisning til Grundplan paa Programmets Bagside, mens jeg »gav Meddelelser om Skeletfundene fra Klosteret«.

Denne Grundplan, der er den fjerde Grundplan over Æbelholt Kloster, afviger ganske betydeligt fra de tidligere og findes gengivet Fig. 24. Det er denne Grundplan, hvorefter Restaureringen er foretaget. De fremdragne vel bevarede Fundamenter er angivet skraverede. De punkterede Murlinier angiver paaviste Fundamentgrøfter. Fuldt optrukne er de »kendte Murflugter«. Alle disse er for største Delen — ligesom Arkadepillefundamenterne — markerede paa Tomten gennem Udlægning af svære Kampesten. Udlægningen er foretaget saaledes, at endogsaa Fagfolk blandt de besøgende tror, at det drejer sig om originale Kampestensfundamenter.

I Januar 1945 udsendte Arkitekten en fyldig bygningshistorisk Beretning om Æbelholt Kloster.[30]) Grundplanen Fig. 24 findes i denne Afhandling. Arkitekten har endvidere tegnet en Perspektivskitse, Fig. 25, der angiver, hvorledes Klosteret i store Træk maa antages at have set ud kort efter Aar 1250.

Klosterlatrin eller Vandmølle.

Under Foredraget den 27. Juni 1943 fremførte Arkitekt Schultz blandt andet, at nye Undersøgelser havde vist, at Teorien om Vandmøllen Øst for Klosteret ikke kunde holde Stik. Allerede i 1941 fandt Arkitekten, at Vandmølleteorien var svag. Efter nærmere Overvejelser blev han klar over, at Vandmøllen,

[30]) Beretningen er trykt i en lille Bog: »Æbelholt Kloster«. Af C. G. Schultz, Vilh. Møller-Christensen og Paul I. Reiter. Nyt Nordisk Forlag. København. 1945.

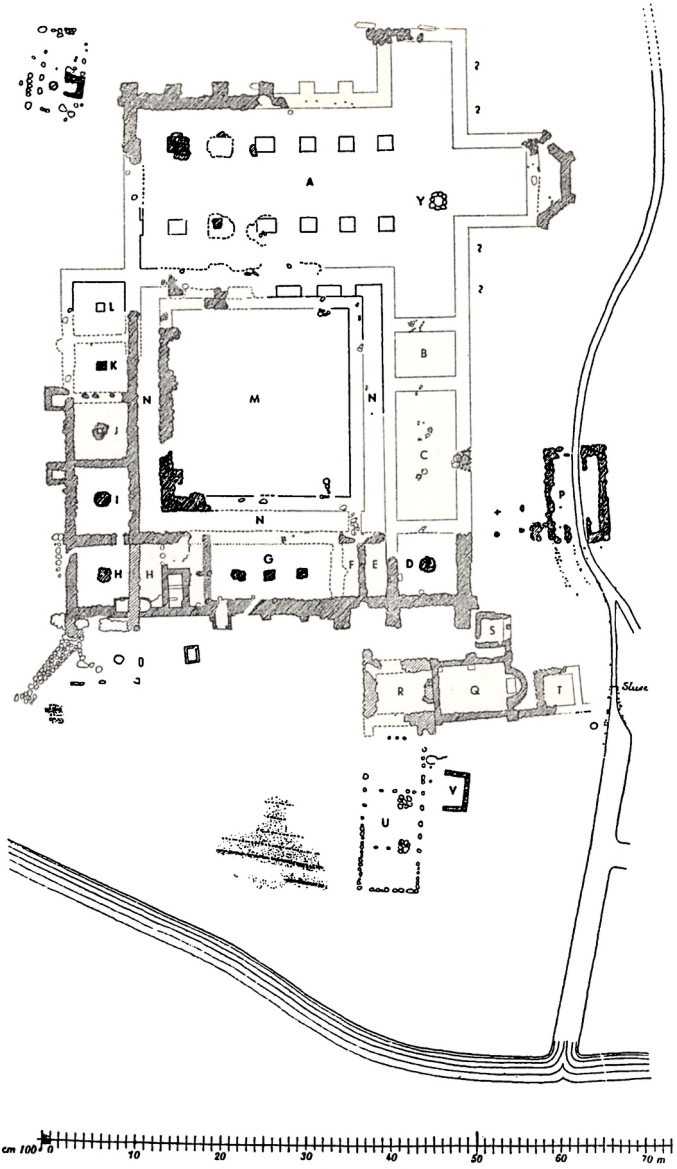

Fig. 24.
Arkitekt C. G. Schultz' Grundplan over Æbelholt Kloster 1943.
Restaureringsplanen.

som udtrykt i Turistforeningens Aarbog 1942, i Virkeligheden var »slet og ret en kolossal Latrin«.

I Afhandlingen fra 1945 i »Æbelholt Kloster« giver Arkitekten Side 13 følgende Redegørelse for Latrinteorien:

»Hvad man derimod endnu, selv i Detaljer, for første Gang i Landet kunde følge, var Ordningen af Klosterets Aftrædelsesforhold. Mens Lægbrødrene, eller hvem der nu havde Sovesal øverst i Vestfløjen, maatte nøjes

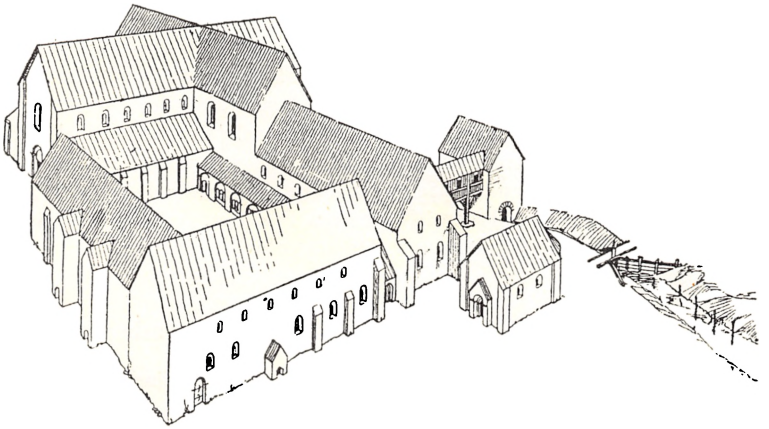

Fig. 25.
Arkitekt C. G. Schultz' Perspektivskitse, der viser Æbelholt Kloster set fra Sydvest, »saaledes som det maa antages at have præsenteret sig kort efter Aar 1250«.

med to »Hemmeligheder«, udbygget fra Anlæggets Vestmur (Fig. 1), var der til Munkene indrettet et stort »Necessarium« i en selvstændig, muret Bygning ud for Østfløjen, gennemskyllet af Vand og tilgængelig fra Sovesalen ad en Træbro, der formodentlig har været overdækket (S. 30). Da tilsvarende Anlæg indtil nu er ukendte i Danmark*), er det meget sandsynligt, at man de fleste Steder hjalp sig paa mere formløs Vis, og da det er givet, at kolos-

*) Dermed være ikke sagt, at Necessarier ikke skulde kunne findes ved andre danske Klostre. I Øm, ved Skanderborg, er den ydre Forudsætning herfor til Stede, nemlig Vandforsyningen, idet der her er gravet kunstige Kanaler, passerende tæt forbi Klostret (i den vestre og nærmeste er der fundet et Klosetsæde) og vi ved, at der i Esrom, saa sent som paa Chr. IV's Tid, løb en Aa igennem den stadig bevarede østre Udløberfløj. — Et Necessarium er maaske udgravet i Varnhem i Sverige.

sale, grundmurede Bygninger, indrettede paa samme Maade og med samme Bestemmelse, har været overordentlig hyppige i Frankrig, kan Æbelholt-Necessariet vel fremhæves som et Eksempel paa Vilhelms Reformiver. I hvert Fald kunde man paa Æbelholt, ligesom i de franske og engelske Klostre — i England kendes mindst et halvt Hundrede Anlæg af denne Art — overvaage Munkenes Vandel, ogsaa naar de traadte af paa Naturens Vegne. Gangbroen gav Adgang til Necessariet uden at man behøvede at komme uden for Klausuren, det afspærrede Omraade, der udgjordes af de egentlige Klosterbygningers snævre Ring, og som man ikke maatte fjerne sig fra uden at eens Ret hertil var prøvet af Portneren.

Som anført har det taget lange Tider, før Byggeforetagenderne var afsluttede; Vilhelm har næppe set mere end Østfløjen, med Necessariet, og den østre Del af Sydfløjen færdig. Den store Klosterkirke, der ligesom Klosterbygningerne var af Tegl, lagde han utvivlsomt selv Grunden til allerede omkring 1175, anderledes kan vi ikke tyde et af Absalon ved denne Tid udfærdiget Brev, der blandt andet paalægger Sognefolkene, helt oppe i Helsinge, at de, inden de sætter Ploven i Jorden om Foraaret, skal køre (Kampe-) Sten, passende til Kirkens Fundamenter. De arkæologiske Iagttagelser bestyrker denne Antagelse.«

Og paa Side 30 følgende Kommentarer angaaende Latrinen:

»Til Slut nogle Enkeltheder vedrørende Necessariet, Latrinen udfor Østfløjen. Denne anselige, 10 m lange og 7 m brede Bygning, hvis Kampestensfundamenter ligger langt dybere end almindeligt, har været opført af temmelig smaa Munkesten (Fig. 5). Gavlene vender mod Nord og Syd, og Huset er opført tværs over en gravet Rende eller snarere Kanal, der fra Søen løb forbi Klosteranlægget og Nord paa, uvist hvorhen. Maaske har den tabt sig i den Strækning lavtliggende, sur Jord, der endnu findes længere mod Nord, og som i Middelalderen meget vel kan have været Mose, afvandet til Æbelholt Aa. Inde i Necessariet har Kanalen paa et kort Stykke ved hver Gavl været indfattet med Murværk, men ellers bestod Kantningen her af svære Egeplanker — af hvilke en enkelt var helt bevaret — fastholdt af Pæleværk. Renden har oprindelig haft sit Udspring temmelig nær Søens østre Bred, men er senere blevet forlagt Vest paa. Det nye Leje er ved Udgravningen blevet undersøgt i hele sin Udstrækning, hvorved Sluseanlægget, der regulerede Vandstrømmen, blev fundet. Vest for Necessariet afdækkedes der Stolpesten fra en Trækonstruktion, der har forbundet Necessarie-Bygningen med Klosterets Østfløj. Konstruktionen, som hvilede paa fire Stolper, af hvilke Pladsen for de tre er fundet, kan ikke have været andet end en overdækket Forbindelsesgang, men da denne har stødt til Østfløjen nøjagtig der,

hvor Skillerummet mellem Talestuen og Kapitelsalen har staaet, altsaa paa et Sted, hvor der ikke kan have været nogen Dør i underste Etage, maa Forbindelsesgangen have ligget højt og haft Form som en Bro, der fra Sovesalen — som jo gik ud i eet — førte ned til Necessariet.

Det er første Gang et saadant Anlæg er paavist her i Landet. Om Æbelholt-Necessariets fremmede Paralleller er der allerede talt, tilbage staar blot at angive dets omtrentlige Alder. Saavel i Kanalen som i selve Vandhuset er der fundet overordentlig mange Mønter, deraf enkelte ældre end omkring 1200. Da disse gamle Mønter alle er fundet enkeltvis, kan de maaske ikke anerkendes som aldeles sikre Dateringsobjekter, men det er saa heldigt, at deres Vidnesbyrd bekræftes af et mere samlet Fund fra Rendens sekundære Løb mellem Slusen og Necessariet. Der blev her i samme Dybde og indenfor et meget lille Omraade, fra et ganske urørt Slamlag helt nede paa Bunden, optaget 5 engelske shorts-cross pennies, præget i Tidsrummet 1242—47. Da vi nu ved, at denne Mønttype blev inddraget sidstanførte Aar, og altsaa fra da af var ulovlig, saa maa de fem Mønter formentlig være tabt eller henkastet i Renden senest omkring 1250. Men naar den sekundære Del af Kanalen allerede eksisterede saa tidligt, saa maa hele Necessarie-Anlægget være adskilligt ældre. Man kan sikkert gaa ud fra, at dette stammer fra Vilhelms Tid, og det samme maa da gælde Klosterets Østfløj, som det staar i Forbindelse med, og som er dets Forudsætning.«

Paa Perspektivskitsen Fig. 25 viser Arkitekten, hvorledes Latrinen kan have set ud »kort efter Aar 1250«.

Varmestuens »genrejste« Granitsøjle er ca. 3 m høj. Til Krydshvælvinger og Loft i dette Rum kan man regne ca. 2 m. Det vil sige, at Gulvhøjden i Munkenes Sovesal, der gik ud i eet med Luftbroen, har været omkring 5 m over Jordsmonnet.

Om denne Luftbro udtaler Arkitekten (S. 13), at den »formentlig har været overdækket«. S. 30 siger han, at den »ikke kan have været andet end en overdækket Forbindelsesgang«. Broen har antagelig været ca. 3 m bred, fordi dens to østlige »Syldsten« ligger 3 m fra hinanden. Desuden har Korherrernes Gennemsnitshøjde været ca. 1,70 m. Med disse Maal in mente, kan man regne ud, at den Luftbro, Arkitekten har tegnet paa Perspektivskitsen Fig. 25, har været mindst 7 m høj fra Syldsten til Tagrygning.

Naar Korherrerne derpaa træder ind i Latrinen eller Neccessariet, kommer de her ind i en 70 Kvadratmeter stor Sal. I dennes

Midte, antagelig lige over Vandrenden, har der antagelig været et 10 m langt Sæde, muligvis forsynet med 20 Huller, saaledes at der er 50 cm Plads pr. Mand. Da Korherrerne formentlig har kunnet staa oprejst herinde, har Necessariebygningen næppe været mindre end 8 m høj. Og alt dette er jvf. Arkitekten et »Udslag af Abbed Vilhelms Reformiver«.

Man ved, at Lægbrødrene, der boede i Klosterets Vestfløj, kun havde Adgang til to Hemmeligheder, der hver havde et Gulvareal paa ca. 1 Kvadratmeter. Disse Hemmeligheder er tydeligt angivet paa Perspektivskitsen Fig. 25. Det naturligste vil være at antage, at Østfløjen har haft ganske tilsvarende Hemmeligheder, men det er endnu ikke blevet undersøgt.

Arkitektens Latrinteori aabner Muligheder for en ny Embedsstilling indenfor Klostersamfundet. En af Brødrene maa givetvis have passet Slusen, saaledes at Necessariet har kunnet blive gennemskyllet med passende Mellemrum. Gennemskylningen har dog ikke været mulig i de strenge Vintre, naar den ca. ½ m dybe Kanal var bundfrossen Maaneder igennem.

Ifølge Arkitektens Fremstilling bygger Teorien om denne enorme Klosterlatrin paa en enkelt Iagttagelse, nemlig Paavisningen af tre Kampesten, der er tolket som Stederne for Luftbroens tre Træpiller, og som findes paa Planen Fig. 24.

Klosterets østre Hegnsmur findes.

I Sommeren 1945 gav jeg mig til at søge efter Klosterets Hegnsmur. Jeg gik ud fra den Hypothese, at de to østlige af de af Arkitekten paaviste fire Fundamentsten imellem Kapitelsalen og Vandmøllen i Virkeligheden blot var to tilfældigt højtliggende Kampesten fra Fundamentet af østre Hegnsmur. Ved at grave omkring disse to østlige Fundamentsten viste det sig hurtigt, at de to »Syldsten« blev til tre og efterhaanden flere Kampesten, der laa i Række og dannede et Fundament, der løb i Retningen Nord-Syd. Dette Fundament er blevet undersøgt af Arkitekt Carl Møller og gennem Snitgravning paavist i en Ud-

strækning af ca. 40 m (Fig. 27); nemlig 25 m Nord for »Syldstenene« og 10 m Syd for disse. Mod Syd danner Fundamentet en Vinkel paa 90° og fortsætter imod Øst i Fundamentet H, som Arkitekt Schultz fremdrog i 1935 og indtegnede paa Grundplanen Fig. 6.[31]) Dette Fundament er yderst velbevaret og har endog Murværk paa Plads i sin østlige Halvdel. Fundamentet ender ved Bredden af Mølledammen.

Hvad angaar de to vestlige Fundamentsten, altsaa Luftbroens tredie og fjerde »Syldsten« er Forholdet dette: Paa Grundplanen Fig. 24 er den fjerde »Syldsten« angivet ved et +. Arkitekt Schultz skriver, at Pladsen for de tre af Luftbroens fire Stolper er fundet. Den fjerde »Syldsten« er altsaa aldrig fundet!

Tilbage bliver saaledes kun den tredie »Syldsten«. Denne er en stor Kampesten i oprindeligt Leje og — saavidt jeg kan skønne — blot en tilfældig Marksten, af hvilke der ligger adskillige spredt over hele Tomten.

Findes der nordiske Paralleller til Æbelholt-Necessariet?

I Fodnoten i Arkitektens Redegørelse for Necessariet (se S. 77), anføres Muligheden for nordiske Paralleller til det af ham paaviste Vandkloset paa Æbelholt. Arkitekten skriver blandt andet: »Et Necessarium er maaske udgravet i Varnhem i Sverige«. Herved faar man det Indtryk, at Spørgsmaalet om et Necessarium paa Varnhem Kloster i Lighed med Æbelholt-Latrinen er under Debat. Dette er dog ikke Tilfældet. Varnhems Udgraver, Arkitekt Axel Forssén,[32]) giver følgende Forklaring: En gravet Rende af ca. 1 m Bredde kommer Øst fra og passerer gennem en rektangulær Bygning: XVI, der staar i Forbindelse med Østfløjens sydligste Rum: XV, der har været Korherrernes Samlingsrum. Se Planen Fig. 26.

Fra Bygningen XVI passerer Kanalen Syd om Refektoriet X

[31]) Se nærmere S. 31. I 1948 paaviste jeg et Stykke Hegnsmur 8 m Øst for Klosterkirkens Apsis umiddelbart Vest for Kanalen.

[32]) Axel Forssén: Varnhem. Stockholm 1933, S. 64—65.

og videre gennem Vestfløjens sydligste Rum. Nu antyder Arkitekt Schultz, at der har været Necessarium i XVI og i Vestfløjens sydligste Rum. Der er dog een Kendsgerning, der gør Latrinhypothesen umulig for Bygningen XVI's Vedkommende nemlig følgende: Midt i Kanalen, udfor Refektoriet, findes en

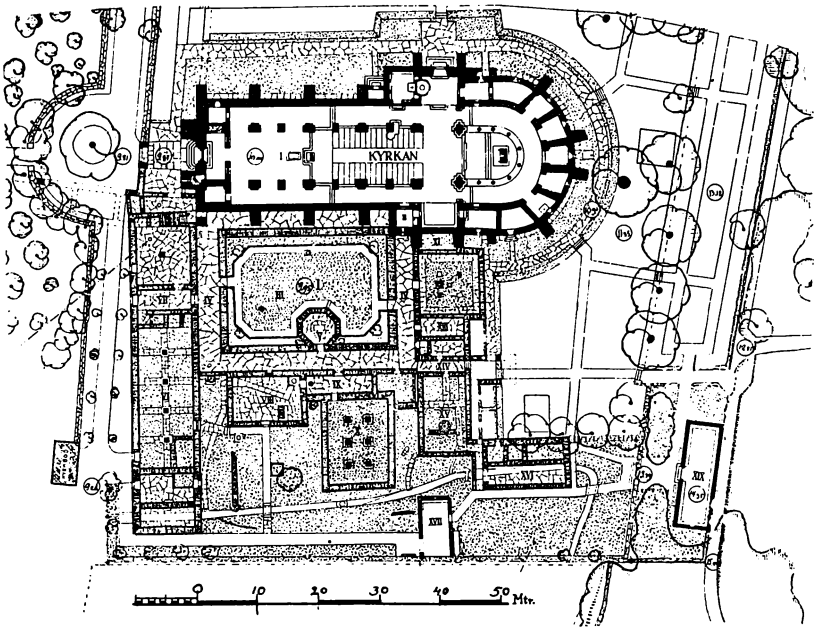

Fig. 26.
Grundplan over Varnhem Kloster.

velbevaret Middelalderbrønd. Denne Brønd er — ifølge Arkitekt Forssén — at betragte som en sidste Reserve, Munkene kunde ty til, hvis Vandforsyningen skulde svigte i en tør Sommer. Hvis Munkene anvendte Bygning XVI som WC, vilde Efterladenskaberne føres hen til Brønden, der paa denne Maade blev fyldt med Urenheder og blev at regne for en Ajlebeholder og ikke en Brønd.

Om Kanalens Fortsættelse igennem Vestfløjen, mener Forssén, at den har været Vaskeplads for Køkkensager, Tøj o. l. Han antager endvidere, at der har staaet et Møllehjul i XVI. Noget Necessarium i den Arkitekt Schultz'ske Betydning er der altsaa ikke udgravet i Varnhem.

De gravede Vandrender udfor Østfløjen.

Man har nu søgt at vise, at de af Arkitekt Schultz paaviste fire »Syldsten«, der formodes at være Fundamentet for »Luftbroens« fire Træsøjler, snarest skal tolkes paa følgende Maade:

De to østlige Sten er tilfældige højtliggende Fundamentsten i østre Hegnsmur. Den nordligste af de vestlige Sten er aldrig blevet paavist. Den sydligste af de vestlige Sten er muligvis blot en Marksten. Hvis man stadig vil fastholde Teorien om en Luftbro, maa denne derfor have en anden Konstruktion end vist paa Arkitektens Perspektivskitse (Fig. 25).

Men nu de gravede Vandrender udfor Østfløjen! Ifølge Arkitektens Fremstilling findes der to Render: Nr. 1, der oprindelig har haft sit Udspring temmelig nær Søens østre Bred, men senere som Rende Nr. 2 er blevet forlagt Vest paa og er derved blevet til Hovedløbet med Slusen, hvilken Rende er undersøgt i hele sit Forløb.

Mine Undersøgelser giver et andet Resultat. Først Søen. Hermed hentyder Arkitekten til den lille kunstige Sø, der findes paa Fig. 2, Matrikelkortet fra 1776.[33]) Af Tegningen (Fig. 3), hvor denne lille Sø samt Vandrendesystemet er indført paa et Maalebordsblad, fremgaar det, at Rende Nr. 2, Kanalsystemets Hovedløb med Slusen, er tilsluttet Nord-Øst-Hjørnet af denne lille kunstige Sø.

Det er derfor usandsynligt, som Arkitekten anfører, at Rende Nr. 1 »oprindelig har haft sit Udspring temmelig nær Søens østre Bred«. Naar Arkitekten anvender Udtrykket »temmelig nær«, maa man formode, at det er en Iagttagelse, han har gjort

[33]) Se S. 13.

under Undersøgelserne paa Stedet. Han har ikke udgravet mere af denne Rende end vist paa Fig. 7, 23 og 24. Han har derimod i 1937 paavist Begyndelsen af denne Rende,[34]) ligesom han har paavist det andet østgaaende Sideløb ca. 25 m Syd for Slusen.

I 1940 gravede jeg for at undersøge, om Rende Nr. 1 og det østgaaende Sideløb ca. 25 m Syd for Slusen muligvis stod i Forbindelse med hinanden og i Virkeligheden dannede en Omløbskanal til Hovedrenden. Jeg naaede kun at faa undersøgt ca. Halvdelen af Kanalens Forløb.

I Bogen fra 1945 skriver Arkitekten, at »Renden oprindelig har haft sit Udspring temmelig nær Søens østre Bred«, hvorefter man maa formode, at han har fuldført Undersøgelsen. Da der ikke foreligger nærmere Oplysninger om denne Sag, foretog jeg en Undersøgelse i Efteraaret 1947.

Jeg valgte da som Udgangspunkt det Sideløb imod Øst, der ifølge Arkitektens Opmaalingsplaner Fig. 23 og 24 findes ca. 25 m Syd for Slusen. Jeg gravede da ned paa dette Sted og fandt Hovedrendens Østbred, men Sideløbet fandtes ikke. Da jeg selv havde gravet i Sideløbet, vidste jeg, at det skulde være her. Jeg arbejdede mig derpaa frem langs Kanalens østre Bred, først forgæves 7 m mod Nord og derpaa 7 m mod Syd, og endelig her fandt jeg Sidekanalens Afgangssted. Jeg anfører dette Tal, 7 m, for det Tilfælde, at der skal foretages Kontrolundersøgelser.

Paa Skeletplanen (Fig. 27) er denne Opmaalingsfejl rettet. Derpaa fulgte jeg Sideløbet ved Snitgravning imod Øst. Gravningen viste, at Sideløbet er en Omløbskanal til Hovedkanalen, og at den i en Længde af ca. 60 m danner en stor Bue imod Øst. Fra Kanalbundens urørte Slamlag fremdrog jeg en Mængde Potteskaar fra hele Klostertiden samt yderligere en Mønt fra 1442. Disse Fund antyder, at Omløbsrenden har været i Funktion samtidig med Hovedrenden og ikke, som Arkitekten hævder, »senere er blevet forlagt vestpaa«.

Det skal oplyses, at saavel Hovedrenden som Omløbsrenden

[34]) Se S. 48.

B A C

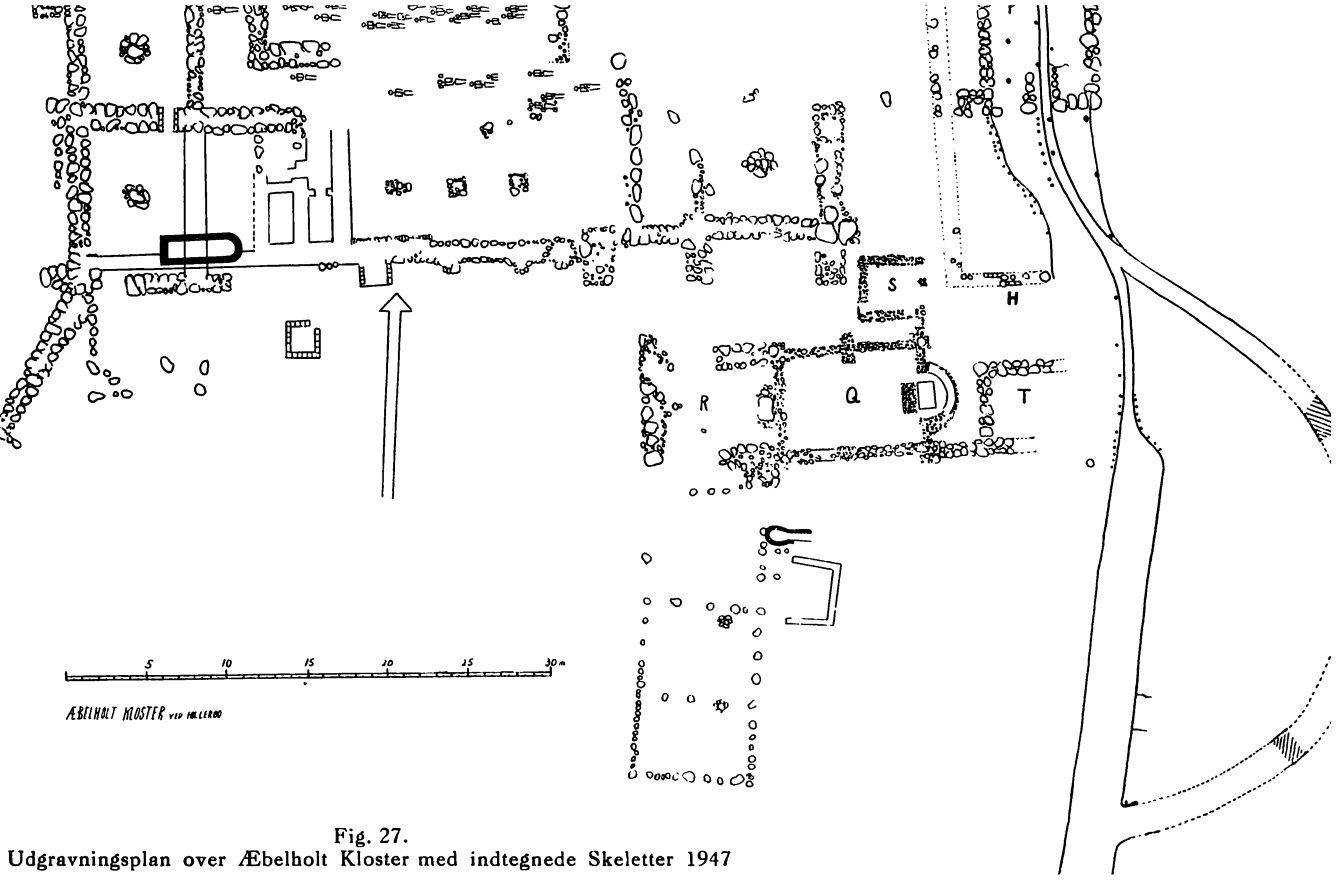

Fig. 27.
Udgravningsplan over Æbelholt Kloster med indtegnede Skeletter 1947

kun er blevet undersøgt i selve Løbet. Arealet mellem Renderne er aldrig blevet undersøgt. En nærmere Efterforskning her kan muligvis bringe interessante og afgørende Detailler for Dagen.

Paa Grundlag af de allerede gjorte Iagttagelser, kan man dog nu tillade sig at opstille en Hypothese: Der findes et Centralløb med en Sluse og et Omløbsvand. Antagelig har der her paa dette Sted været en Vandmølle, en Horizontalmølle, jfr. Steen Bøcher. Men hvor er da Møllebygningen? Antagelig Bygningen T, der er vist paa Planerne Fig. 6, 24 og 27.

Paa Planen Fig. 24 er angivet, at Bygningen T har en kvadratisk Grundflade, idet der findes markeret en Østvæg. Denne Østvæg er imidlertid aldrig blevet paavist. Muligvis fortsætter Bygningen T sig Øst for Kanalen.

I »Æbelholt Kloster« skriver Arkitekten følgende om Bygningerne S og T: »Det er svært at finde en fornuftig Forklaring paa disse to Bygninger. T turde man maaske vove at tyde som et Hus for Kapellets Vogter«. Bygningen T er dog ikke undersøgt i hele sin Udstrækning. Indtil Undersøgelser har bragt endelig Klarhed, er man berettiget til at opstille den Hypothese, at Bygningen T fortsættes Øst for Hovedløbet, saaledes at Kanalen har gaaet igennem denne Bygning, der — indtil videre — kan opfattes som Møllehuset til en Horizontalmølle med eet Møllehjul.

Men nu den 70 Kvadratmeter store Bygning Øst for Kapitelsalen, den Bygning, der først af Arkitekten er tolket som Klosterets Vandmølle, men siden blev fastslaaet at være Klosterets Necessarium. Kan denne Bygning trods alt alligevel være Ruinerne af en Vandmølle?

Inden jeg besvarer dette Spørgsmaal, maa jeg tillade mig at rette et Par Unøjagtigheder ved Arkitektens Planer. Ifølge Klosterplanerne Fig. 7 og 23 bestaar de Fundamenter, der den Gang tolkedes som Vandmøllen D, af to fuldstændig symmetriske ⊏-formede Fundamenter, der er grupperede omkring en centralt forløbende Kanal. Umiddelbart Syd for det vestlige af disse Fundamenter findes to parallelle Rækker af Smaaprikker, der

markerer Rester af Egepæle og Pælehuller. Dette Pæleværk havde den Opgave at dele Vandet foran Bygningen i to selvstændige Løb, hvoraf det østlige var ca. ¼ m dybere end det vestlige.

Inde i det vestlige ⊏-formede Rum, altsaa i Bygningens vestlige Halvdel, har Arkitekten markeret to svære Pælehuller. Ved Udgravningen blev det klarlagt, at der havde løbet Vand fra Bygningens vestlige Rum over en bred Front ned i den ca. ¼ m dybere egeplankeforede Centralkanal. Ifølge Planerne Fig. 7 og 23 og Perspektivskitsen Fig. 25 har det vestlige Løb stoppet op ved det ⊏-formede Fundaments Sydmur, der er aftegnet helt og ubrudt.

Paa Planen Fig. 24 har Arkitekten derimod anført, at der findes en tydelig Aabning i Vest-Fundamentets Sydmur, Vandet kan saaledes frit løbe ind her og maaske — ved Hjælp af Skillerum i Forbindelse med de to store Pælehuller — deles i to eller tre Hovedstrømme for derpaa at fosse ned i Centralløbet.

Vor hjemlige Vandmøllehistoriker, Dr. phil. Steen Bøcher, har gjort mig opmærksom paa denne Tydning, der berettiger til den Antagelse, at Bygningen D har været en Møllebygning, og at der i Centralrenden har staaet to eller tre Horizontalhjul.

I Stedet for som Arkitekt Schultz at tolke Bygningerne T og D som henholdsvis en Bolig for Portvagten og en kolossal Latrin, maa det paa Basis af de supplerende Undersøgelser betragtes som sandsynligt, at Bygningerne stammer fra Klosterets to Vandmøller.[35])

Møllerne har antagelig bestaaet længere end Klosteret, hvis Nedbrydning paabegyndtes 1561, thi et kongeligt Reskript dateret Frederiksborg d. 26. Oktober 1572 befaler, »at Ebbelholtz Mølle skulle nedbrydes«.

[35]) I et Foredrag i »Det kgl. geografiske Selskab« i Efteraaret 1945 gav Dr. Bøcher Meddelelse om Paavisningen af disse to Vandmøller ved Æbelholt og betegnede dem som de ældste Horizontalmøller, der er fundet Øst for Storebælt.

Adgangsforholdene til Klosteret.

Det er, som anført Side 15, umuligt at udtale sig med Sikkerhed om Landevejens Forløb i Forhold til Klosteret.

Det er givet, at Ullerød—Melløsevejen oprindelig har haft et Vadested over Æbelholt Aa. Stedet for dette Vadested kan være der, hvor Frederik II opførte Æbelholt-Dæmningen, der gav Anledning til, at den lille kunstige Sø, Nord for den nuværende Landevej, manifesterede sig som en kraftig nordgaaende Vig af Æbelholt Dam.

Gennem Snitgravninger er Møllebækkens Hovedløb fulgt paa en Strækning af mere end 100 m Syd for Slusen. Hovedløbet passerer Bredden af den kunstige Sø. Denne Sø maa man derfor se bort fra, hvis man vil forsøge at danne sig et Billede af Sø- og Vandløbsforholdene paa Abbed Vilhelms Tid.

Det eneste sikre fra den Tid er Møllebækken med Sluse, Omløbsvand og de to Vandmøller. Fra Slusen og Sydover er Møllebækken meget bred, ca. 4 m. Der er ikke søgt efter og ejheller tilfældigvis fundet Pæle eller Pælehuller, der leder Tanken hen paa en eventuel Bro. Hvis man vilde bygge en Bro her, var det naturligst at opføre denne paa det smalleste Sted. Dette Sted fremgaar af Planerne Fig. 7, 23, 24 og 27 og er at finde umiddelbart Nord for Slusen. Paa Perspektivskitsen, Fig. 25, har Arkitekten selv angivet en Bro her. Nu maa hertil siges, at Bredderne af Slusepartiet ikke er undersøgt, og at der — som anført Side 85 — er Mulighed for, at Møllehuset T fortsætter Øst for Møllebækkens Sluseparti. Derfor kan den eventuelle Bro vanskeligt tænkes netop her. Men flytter man Broen ca. 3 m imod Nord, er Stedet vel egnet, og saa ligger Broen umiddelbart op til det Sted, Arkitekten har udpeget.

Dernæst er der Spørgsmaalet om en eventuel Bro over Omløbskanalen, der kun er ca. halv saa bred som Møllebækken Syd for Slusen.

Dette Spørgsmaal maa man lade staa aabent, da Omløbskanalen foreløbig kun er paavist gennem Snitgravning og dens Bred-

der slet ikke er undersøgt. Men en Bro over denne smalle Kanal kan vel tænkes.

Forudsætter man nu, at Møllebækkens Hovedbro fører over Kanalen umiddelbart Nord for Slusen, kommer man ind paa Klosterets Grund imellem Møllebygningen T og Hegnsmuren H (se Fig. 27).

Umiddelbart Nord for Sct. Vilhelms Kapel, ja i organisk Forbindelse med dette gennem en lille Mur, findes en Bygning S. Fundamentet til denne nærmest kvadratiske Bygning er af samme Karakter som Fundamentet til Kapellet, hvorfor disse to Bygninger antagelig er samtidige. Bygningen T's Fundamenter er af en anden Karakter og er tydeligt yngre end Kapellet og Bygningen S.

Om Anvendelsen af S og T udtaler Arkitekten: »Om S tør man ikke udtale sig før Kapellets Alder er klaret, T derimod turde man maaske vove at tyde som et Hus for dettes Vogter«. S er samtidig med Kapellet. Dette Forhold anfører Arkitekten iøvrigt selv. T er derimod yngre, ja Arkitekten skriver, at »T sandsynligvis er adskilligt yngre«. Deraf burde fremgaa, at S er knyttet til Kapellet. Det vilde da være naturligt at udpege S som Stedet for Kapellets Vogter fremfor T, der sandsynligvis er adskilligt yngre.

Der findes en kraftig Fundamentpille midt i Østvæggen af Bygning S. Imellem denne Pille og Hegnsmurens Hjørne er der en Passage paa ca. 1 m. Her kan der have været en Port. De østlige Adgangsforhold til Klosteret kan saaledes have været følgende: Man kommer over Broen Nord for Vandmøllen T, og har her Vandmøllen paa venstre Haand og Hegnsmuren paa højre Haand. Ret for møder man derpaa Portkapellet, Sct. Vilhelms Kapel og det lille Hus S, hvor Portvagten kan opholde sig.

Har man et verdsligt Ærinde, f. Eks. til Vandmøllerne. kan man ad Døre, der ikke kan paavises paa Grundplanen, lukkes ind til dem. Her vil jeg gøre opmærksom paa en Udbygning, der findes ved den store Vandmølle P.s sydvestlige Hjørne.

Denne Udbygning kan være et lille Trappehus, der skaffer Adgang til Rummet ovenover Vandmøllens vestre vandgennemskyllede Halvdel.

Er man Pilgrim, der ønsker at aflægge Besøg i Sct. Vilhelms Kapel, eller vil overnatte i Klosterets Herberge, kan man eventuelt føres til disse Steder gennem en Dør imellem Kapellet og Vandmøllen T.

Har man endelig Ærinde til selve Klosteret, til Abbeden, kan man gennem Passagen imellem S og Hegnsmurens Hjørne komme indenfor Hegnsmuren, altsaa indenfor Klausuren, og staar da udfor Klosterets Østfløj, hvor der paa Cistercienserklostre findes en Indgangsport imellem Talestuen og Kapitelsalen.

Kapitelsalen.

Arkitekt Schultz skriver (S. 24):

»*Trods al Umag* lykkedes det kun at fremdrage meget lidt af Klosterets stærkt ødelagte Østfløj. *Normalt* skulde der her være tre Rum: Nærmest søndre Korsarmsgavl, hvis Plads jo er sikker, idet den kan indtegnes symmetrisk med den fundne nordre Gavl, maa man indskyde et lille Sakristi [se Fig. 24] (B). Syd herfor maa Kapitelsalen (C) have ligget, og endelig har der op til denne stødt en Talestue (D). Alene den sidste er fastslaaet med fuldstændig Sikkerhed, for de tre Vægges Vedkommende ved Fundamenter, for Skillerummets ved Fundamentgrøft og enkelte Sten. Rummet har været kvadratisk, overdækket med fire Krydshvælv baaret af en Søjle i Midten, og i Sydvesthjørnet har der øjensynligt staaet en Kamin, der sikkert har været velkommen om Vinteren, eftersom Talestuen var det Sted, hvor Brødrene til visse Tider havde Lov at samles under mindre strenge Former. Her taaltes Passiar og sømmelig Tidsfordriv, f. Eks. Læsning, Brætspil, og her kunde man modtage fornemmere Gæster. Kapitelsal og Sakristi maa have haft samme Bredde som Talestuen; Salens østre Langvæg er klart fastlagt ved Fundet af en Stump af dens Fundament, og af Hensyn til Korsgangen (N) kan den vestre ikke have været forskudt mod Vest. Kapitelsalen plejede at være Klosterets smukkest udstyrede Rum, fordi den opfattedes som det fornemste Sted næst efter Kirken. Her samledes Brødrene hver Morgen under Abbedens Forsæde til »Kapitel«, et Møde under hvilket Dagens Pligter blev fordelt, Ordrer givet, Reprimander uddelt, og her foregik al Raadslagning vedrørende Klosterets Affærer. Ligesom i Spisesalen havde hver Munk ogsaa i Kapitlet

sin bestemte Plads, hvilket i Almindelighed medfører, at de to Rum er saa omtrent lige store, ser man nogen Forskel, saa er denne gerne i Kapitelsalens Favør. Da nu Æbelholts Spisesal (G), hvis Udstrækning kan fastslaas med Sikkerhed, har haft otte Hvælvinger ordnet i to Rækker med fire i hver og baaret af tre murede Piller, saa er det givet, at Kapitelsalen mindst har haft et lignende Antal Hvælv og Søjler. Rekonstruerer man den større, end sket er paa Planen, d. v. s. svarende til fem Par Hvælvingsfag med fire Søjler, saa bliver den Plads, der maa forbeholdes Sakristiet, sikkert for kneben. Man tager derfor næppe fejl, naar man gaar ud fra, at Spise- og Kapitelsal paa Æbelholt har haft samme Størrelse. Det maa dog bemærkes, at der ovenfor under Betegnelsen Sakristi snarest er opereret med Fællesnævner for to, ja maaske for tre Smaarum. Som den Dag i Dag i Sorø, kan ogsaa paa Æbelholt Sakristiet have omfattet to mindre Rum, det egentlige Sakristi (Opbevaringsstedet for Messeredet) og Liberiet (Bogrummet), liggende Side om Side, det første mod Øst, det andet mod Vest, og disse kan have været saa smaa, at der mellem dem og Kapitelsalen var Plads til en Gennemgang, maaske med en Trappe, »Dagtrappen« op til Sovesalen i Fløjens øverste Etage.«

Ved Gennemlæsning af denne Redegørelse faar man det Indtryk, at Østfløjens Restaurering har fundet Sted, dels paa Grundlag af de arkæologiske Fund, dels ifølge allerede eksisterende klart fastlagte Byggeregler.

Angaaende Østfløjens Udgravning henvises til Side 40—43. Søjlestederne paavistes gennem Gravning af en ca. 2 m bred Søgegrøft ned gennem Østfløjens formodede Længdeakse.

Hvad »Byggereglerne« angaar, angiver Arkitekt Schultz følgende:

I. »Normalt« skulde der i Østfløjen være tre Rum; taget fra Nord: Sakristi, Kapitelsal og Talestue.

II. »Sakristi og Kapitelsal maa have haft samme Bredde som Talestuen«.

III. »Kapitelsal og Spisesal var i Almindelighed saa omtrent lige store. Ser man nogen Forskel er denne gerne i Kapitelsalens Favør. Man tager derfor næppe fejl, naar man gaar ud fra, at Spise- og Kapitelsal paa Æbelholt har haft samme Størrelse«.

Da Østfløjen ifølge disse Regler »normalt« kun skulde indeholde tre Rum, bliver praktisk talt alle de eksisterende Kloster-

ruiner og Klosterplaner unormale, thi de har alle i Østfløjen flere end tre Rum. En almindelig Klostertype er f. Eks. Varnhem Kloster (se Fig. 26). I dennes Østfløj findes seks tydeligt adskilte Rum.

Derfor bliver saaledes ogsaa Arkitektens Grundplan Fig. 7 unormal.[36])

Den anden »Regel« gik ud paa, at Sakristi, Kapitelsal og Talestue maa have samme Bredde.

Det er dog ikke ualmindeligt at finde, at Sakristi og Korsarm har samme Bredde, samt at Kapitelsalen kan springe betydeligt frem foran Korsarmene, f. Eks. Varnhem, Fig. 26. Paa Arkitektens Grundplan (Fig. 23) springer derimod Korsarmene frem foran Østfløjen.

Den tredie Regel fastslaar, at paa Æbelholt Kloster »tager man neppe fejl, naar man gaar ud fra, at Spisesal og Kapitelsal har haft samme Størrelse.«

Ifølge Grundplanerne Fig. 7 og 24 samt ved Opmaaling i den rekonstruerede Ruin har disse to Rum følgende indvendige Maal: Spisesal: 13 m×7 m, hvilket giver en Gulvflade paa 91 Kv.meter. Kapitelsal: 15 m×7 m, hvilket giver en Gulvflade paa 105 Kv.meter. Ifølge Arkitekt Smidt er Spisesalen kun 6½ m bred, saa derved bliver dennes Gulvareal kun 84½ Kv.meter, altsaa 20 Kv.meter eller ca. 20 % mindre end Kapitelsalen.

Derved staar den rekonstruerede Ruin i tydelige Modsætning til de af Arkitekt Schultz opstillede Regler; thi hvorledes skal da den Regel forstaas, »at Kapitelsalen gerne er lidt større end Spisesalen«, og »man tager derfor næppe fejl, naar man gaar ud fra, at Spisesal og Kapitelsal paa Æbelholt har haft samme Størrelse«, og Arkitekt Schultz derpaa rekonstruerer disse Rum saaledes, at Spisesalen bliver ca. 20 % mindre end Kapitelsalen.

Følgende Iagttagelser giver Fingerpeg om en anden Ruminddeling af Østfløjen. Da Arkitekten i 1936 gravede den ca. 2 m

[36]) Denne Plan findes som tidligere omtalt i »Hjemstavnsbog for Frederiksborg Amt«, 1943, og anvendes ved Skoleundervisningen.

brede Søgegrøft ned gennem Østfløjens formodede Akse, afdækkede han Fundamentsten i sikkert Leje paa tre Steder (se Fig. 7, 24 og 27). Disse Fundamentsten tolkedes først som Stederne for Kapitelsalens tre Søjler og i fuld Overensstemmelse hermed opstilledes Søjlerne første Gang her. Senere blev Arkitekten klar over, at det maatte være forkert, thi, som han skriver i sin Byggeregel Nr. I for Klostrenes Østfløj: »normalt skulde der i Klosterets Østfløj være tre Rum«, og da han kun havde to Rum i sin Østfløj, maatte der altsaa oprettes et tredie.

Oprettelsen af dette tredie Rum skete paa den Maade, at der lagdes et Skillerumsfundament i Retning Øst-Vest tværs gennem det paaviste Fundamentsted for den nordligste Søjle.

Nu havde Arkitekten jo een Gang gennem Paavisningen af de tre Søjlesteder fastslaaet, at der havde været tre Søjler i Kapitelsalen. Og dette Tal tre holdt han fast ved, efter at han var blevet klar over, at det nordligste Søjlested i Virkeligheden maatte være den midterste Del af et Skillerumsfundament.

Med Udgangspunktet i Tallet tre, flyttede han derpaa Søjlerne sammen i den betydeligt reducerede Kapitelsal, saaledes at Søjlerne nu er opstillet paa Steder, hvor Undersøgelserne har vist, at der aldrig har været Fundamenter.

Men hvad betyder da de to andre i 1936 med Sikkerhed paaviste Fundamenter i Kapitelsalen?

I Sommeren 1943 fik jeg Forklaringen angaaende det midterste Fundament. Jeg gravede den Gang i Kapitelsalen i Haab om her at finde Abbedgrave. Jeg fandt intet Spor af Begravelser, derimod afdækkede jeg et Øst-Vest-gaaende Skillerumsfundament, som Arkitekt Carl Møller har undersøgt nærmere. C. M. har efter endt Undersøgelse afgivet følgende Erklæring: »Ved et Besøg paa Æbelholt Kloster Aar 1943, Søndag d. 27. Juni, konstaterede jeg Tilstedeværelsen af et Kampestensfundament paa 7 m Længde, gaaende i Retning Øst-Vest fra Mærke A til B igennem den formodede Kapitelsal (Fig. 27). Fundamentstenene laa paa deres oprindelige Plads, de underste endog i urørt Sand. Østfløjens

øvrige Fundamenter var saa radikalt bortfjernede, at der kun fandtes ganske enkelte Syldsten tilbage, angivet ved D. Det kan saaledes fastslaas, at der maa have været et muret Skillerum i Klosterets Østfløj paa det angivne Sted. Midt i Fundamentstykket A—B fandtes en af Arkitekt C. G. Schultz støbt og anbragt Cementsokkel som Underlag for en Granitsøjle (mrk. C)«. (Se Fig. 27).

Med den centrale Søgegrøft i 1936 overskar Arkitekt Schultz Skillerumsfundamentets Midterstykke, og anbragte herpaa den store Cementblok, der skulde bringe Kapitelsalens Søjler op i samme Plan som Søjlen i Talestuen.

Paavisningen af dette Skillerum er af bygningsarkæologisk Værdi, fordi dette Fundament praktisk talt er det eneste med Sikkerhed fastslaaede Skillerumsfundament i Østfløjen. Fundamentets Tilstedeværelse betyder blandt andet, at den nuværende Søjleopstilling er forkert. Muligvis kan en systematisk Undersøgelse i den Syd for Skillemuren liggende Del af »Kapitelsalen« give et Fingerpeg. Denne Del af Klostertomten er endnu ikke blevet udgravet, naar undtages Centralgrøften.

Østre Korsgang.

Paa Grundplan Fig. 24 bemærker man blandt andet vedrørende østre Korsgang N, at der ikke er fundet nogen Fundamentsten i dennes Østvæg, der samtidig danner Vestvæggen i Kapitelsalen, Sakristiet og søndre Korsarm. Der er heller ikke paavist Fundamentgrøfter eller gravet efter dem. Dette Fundament, der i Dag er markeret paa Tomten gennem Udlægning paa ikke undersøgt Jord af 40 løbende m svære Kampesten, er blevet fastslaaet paa den Maade, at Arkitekten har trukket en nordgaaende Dobbeltlinie som Forlængelse af det 4 m lange Kampestensfundament, der danner Talestuens Vestvæg.

Af østre Korsgangs Vestvæg er der paavist lidt mere, nemlig en spæd Begyndelse imod Syd, hvor Vestvæggen paa en besynderlig Maade skærer søndre Korsarm. Dette Forhold ses sær-

deles tydeligt paa Fig. 7, hvor Fundamentstene er indtegnet med massiv Tuschudfyldning i Fundamentet for at markere, at de er paavist i sikkert Leje. Længere imod Nord angives Beliggenheden af et Par enkelte Fundamentsten. Nu kommer en meget interessant Iagttagelse, som Arkitekten har gjort og har anført paa begge Planerne. En Korsgangsbredde, eller ca. 2½ m Vest for Korsgangens Vestvæg, altsaa inde i Fratergaarden, skyder der sig et Par korte Fundamenter frem henholdsvis fra Nord og Syd. Arkitekten har paa Planen Fig. 7 og 23 opfattet Fundamenterne som indvendige Stræbepiller. Paa Fig. 24 er de blot markerede.

Det sydlige Fundament, der er 3 m langt, er et typisk Fundament med Kalkmørtel og Smaasten i Bunden. Det fortsætter i søndre Korsgangs Nordmur, hvor det danner et tydeligt Hjørne, som vist paa Skeletplanen Fig. 27.

Øst for dette Hjørne fandtes et 2 m bredt Bælte af urørt Sand, hvilket viser, at der aldrig har været noget Fundament her. Denne Kendsgerning forhindrer dog ikke, at der i Dag er udlagt Kampesten for at markere, at der alligevel har været Fundament her.

Skeletudgravningen klarlagde disse Forhold og gør det sandsynligt, at det sydlige 3 m lange velbevarede Fundament er en Del af østre Korsgangs Vestvæg, saaledes at østre Korsgang bør flyttes 3 m længere mod Vest.

Da Resten af dette Fundament er totalt bortfjernet, har man kun de ordnede Begravelser at holde sig til. Det fremgaar af Skeletplanen Fig. 27, at fire ordnede Begravelser har deres Fodlinie svarende til et Fundament her, mens to Begravelser har deres Hoveder lige op til Fundamentet. Man kan ikke afvise den Mulighed, at Fundamentet har haft sin Plads netop her.

Hvis denne Formodning holder Stik, bliver Kapitelsalen 11 m bred, hvilket svarer til Forholdene i Varnhem Kloster (se Fig. 26).

Søjlefundamentet i Koret. Kælder eller Krypt.

I Sommeren 1943 foretog jeg Skeletundersøgelser i Klosterkirkens Kor, hvis Apsisfundament er særdeles velbevaret. Jeg haabede her at finde fornemme Begravelser, maaske Abbeder. Udover en enkelt Begravelse umiddelbart Øst for den oprindelige Korafslutnings Nordhjørne, men indenfor den senere gotiske Korudvidelse, fandtes ingen Begravelser her.

Gravningen fastslog den Kendsgerning, at der indenfor det oprindelige Koromraade hverken fandtes Grave eller Spor af Begravelser. Man kunde nu tænke sig den Mulighed, at samtlige Begravelser her i Tidens Løb var blevet bortpløjede eller fjernede ved Grusgravning. Men intet paa Stedet tydede paa tidligere Grusgraving. Den eneste Begravelse her, nemlig den, der fandtes imellem den gamle og den nye Korafslutning, laa tilpas dybt i Forhold til Fundamentstenene, hvilket viste, at man ved Pløjningen ikke havde været i Begravelseslaget. En Nivellering viste, at Apsisfundamentet og Fundamentstenene af Korets Nordmur ligger ca. ¾ m dybere end Fundamenterne af Kirkens Nord-Vest-Hjørne. Dette svarer til, at Kirkens Korparti ligger i en Lavning i Terrainet i Forhold til Kirkeskibet.

For at drøfte Spørgsmaalet om Gulvniveauet i Koret har været højere eller lavere end i den øvrige Del af Kirken, vil det være nødvendigt at fastslaa Gulvhøjden begge Steder.

For Langskibets Vedkommende lader dette sig nogenlunde let gøre, takket være de ret velbevarede romanske Grave og den bevarede Arkadepille. Gulvhøjden i Langskibet kaldes Kote 0,00.

Da der ikke — som omtalt — fandtes Grave indenfor det oprindelige Koromraade, var det umuligt at udregne Gulvhøjden her udfra Skeletterne. Derimod gjorde man et andet Fund, der angiver Gulvhøjden. I Korets sydøstlige Hjørne fandtes, som angivet paa Fig. 27 og i Fotografi Fig. 28, et circulært Kampestensfundament af en Diameter paa 70 cm. Fundamentet var bygget saaledes, at en nærmest circulær Kampesten med en glat horizontal Flade vendende opad var indrammet af en Kreds

mindre Kampesten i samme Højde, som den store centrale Sten.

Hele dette ejendommelige Fundament danner en jævn horizontal Bæreflade og kan tænkes at have tjent som Fundament for et Søjlefodstykke eller en anden Sokkel. Det kan ikke af-

Fig. 28.
Søjlefundament afdækket i Syd-Øst-Hiørnet af Klosterkirkens Kor.

gøres, om der her i Korets sydøstlige Hjørne maaske har staaet en Vievandskumme eller noget andet rituelt, men noget betydningsfuldt har der staaet paa denne Plads. I hvert Tilfælde markerer Fundamentet en Gulvflade i Koret, og denne Gulvflade ligger 1,04 m dybere end Gulvfladen i Langskibets Vestende. Denne Gulvflade kunde følges overalt i Koret, idet man kom

ned i urørt Jord svarende til Søjlefundamentets Niveau. Da denne Højdeforskel paa 1,04 m i Gulvplanerne i Koret og i den øvrige Del af Kirken er en Kendsgerning, kan man opstille det Spørgsmaal, om der har været en Kælder eller en Krypt under Æbelholt Klosterkirkes Kor.

Sct. Vilhelms Kilde.

Ved de fortsatte Gravninger i Koret gjorde jeg et Par Dage senere endnu et Fund, nemlig en velbevaret Middelalderbrønd. Arkitekt Schultz besøgte Udgravningerne netop den Dag, Brønden var blevet afdækket. Jeg viste ham baade Søjlefundamentet og Brønden. Mens Søjlefundamentet ingen Interesse havde og derfor ikke blev anført paa Planen (Fig. 24) eller omtalt i Teksten, blev Arkitekten meget begejstret for Brønden. I Afhandlingen: Æbelholt Kloster, S. 22, beskriver han Brønden paa følgende Maade:

»Ved Skeletundersøgelserne i Sommeren 1943 blev der sydøstligt i Korsskæringen fremdraget en solidt indfattet Brønd (Y), der endnu er i Stand til at samle Vand, trods den Sænkning af Grundvandstanden, som Aareguleringen har medført. Dens nederste, firkantede Parti er indfattet med vandret liggende, kantstillede Egeplanker, anbragt bag fire Egetræs Hjørnestolper, der holdes fra hinanden af vandrette Tømmerstykker, medens det øverste af Brøndskakten er sat af raa Kampesten, lagt i Ringe. Brøndens nederste, tømrede Afsnit maa oprindelig have staaet helt under Vand — ellers vilde Træet aldrig have kunnet holde — og dermed har man et Mindstemaal for, hvor høj Grundvandstanden har været i gammel Tid. I hvor gammel Tid kan desværre diskuteres, der er nemlig ved Tømningen ikke fundet det mindste i Bundens Slam og Sand. Brønden har vistnok staaet aaben i Mands Minde, saa Fundmangelen kan skyldes senere Oprensninger. Det er i hvert Fald sikkert rigtigt, at den først sent for Alvor er blevet tilkastet; Skakten var fuld af rundagtigt afstødte Pillesten af den Art, man samler fra efter Pløjning, men Tomten kom først under Plov omkring 1840. Før den Tid henlaa den som Græsning under Kronens Stutteri, uden Bebyggelse, og i denne temmelig lange Periode var der ingen Grund til at grave Brønd, eftersom Hestene nemmere kunne vandes i Aaen eller Søen. I det hele taget er det svært at forestille sig, at nogen efter Klosterkirkens Nedbrydning (omkring 1560) skulde kunne finde paa at grave en Brønd mellem de Dynger

af Murgrus og Brokker, der i lange Tider maa have opfyldt dens Tomt. Man vilde snarest tænke sig den ældre. Brøndens Bygningsmaade udelukker ikke, at den kan stamme fra Middelalderens tidligere Del, og kommende Undersøgelser kan endnu bringe det heldige Fund, der fastslaar dette med Sikkerhed. Skulde det nu vise sig, at Brønden med nogen Sandsynlighed maa henføres til Vilhelms Abbedtid, saa kommer man uvilkaarlig til at tænke paa en bestemt Episode i Levnedsbeskrivelsen, den, der berettes saaledes: »I Byen Annisse var der en Mand, der laa syg, og han ønskede at drikke af den Kilde, som Abbeden havde ladet rense og forsyne med en stærk Indhegning. Men da ingen kunde faa Adgang til denne Kilde uden med Tilladelse af ham, som sørgede for, at den blev holdt lukket, lod han Abbeden underrette om sit Ønske. Man hentede derfor Broder Erik, hvem Bevogtningen af den nævnte Kilde var betroet, og han fik Befaling om at række den Syge et Bæger med dens Vand . . .«.

I Teksten tales der om en Kilde, men det er dermed ikke givet, at man herved skal forstaa et Kildespring med Afløb. Et saadant vilde det vel være vanskeligt at lukke inde, og af vore mange, endnu vandførende Helligkilder er langt de fleste af en saadan Karakter, at man snarest vilde kalde dem Brønde, den berømte Helene Kilde i Tisvilde for Eksempel. Æbelholtbrøndens Form og Karakter hindrer ikke, at den kan være identisk med den, der optræder i Levnedsbeskrivelsen. Selv om den syge Mand fra Annisse er den eneste, som udtrykkelig siges at være helbredt ved at drikke af Kilden eller Brønden, og denne ellers ikke nævnes, er det alligevel muligt, at den har været anset for hellig. Maaske blev det Vand, der fik vidunderlig Lægekraft ved at Abbedens Tand blev dyppet deri, netop hentet fra vor Brønd. Dens Placering i Tværskibet udelukker ikke, at den kan have været i Brug ogsaa efter Kirkens Fuldførelse, og vi ved, at der i en og anden af Nordens Hovedkirker har været Brønde, som Traditionen henførte til den lokale Helgen, i Viborg saaledes S. Kelds Kilde i Krypten under søndre Sakristi, i Trondhjem den 36 Fod dybe, cisterneagtige S. Olavs Brønd i Koromgangens Sydmur. — Selvom vi aldrig skulde kunne opnaa fuld videnskabelig Sikkerhed i dette Spørgsmaal, saa kan vi i hvert Tilfælde paaberaabe os Tvivlens Benificium, hvis vi for Fremtiden vil kalde Brønden »Abbed Vilhelms Kilde«.«

Som Finderen, der har udgravet Brønden, vil jeg gerne supplere Arkitektens Beskrivelse med et Par Oplysninger om Brøndens Maal og Beliggenhed. Ved Udgravningen synes det klarlagt, at det kun var den øverste Brøndkrans af Kampesten, der var styrtet ned i Brønden. Korets urørte Jordsmon havde en Kote

paa ÷ 1,07 m, altsaa paa det nærmeste svarende til Søjlefundamentet, hvis Kote var ÷ 1,04 m. Dette Gulvniveau kunde man følge helt hen til Brønden, hvor det laa i Plan med Aftrykket af Overkanten af Stenene fra den nedfaldne Brøndkrans.

Den tilstedeværende øverste Brøndkrans havde følgende Maal: Udvendig Diameter: 1,3 m. Indvendig Diameter: 0,8 m. Koten paa Brøndkransens Overflade ÷ 1,38 m, paa øverste Træramme: ÷ 2,37 m, paa Vandspejlet: ÷ 2,85 m og paa Brøndens Bund: ÷ 3,27 m.

Der fandtes ingen Kultursager ved Tømning af Brønden; men tæt op ad Brønden i »Gulvlaget«s Niveau fandtes en meget smuk og vel bevaret Sølvmønt. Denne Mønt blev af Inspektør G. Galster bestemt som en Kølnermønt fra ca. Aar 1200.

Ifølge Arkitektens Beskrivelse fandtes Brønden: »sydøstligt i Korsskæringen«, altsaa i Tværskibet. Brønden er nu restaureret saaledes, at den øverste Brøndkant ligger i Højde med Langskibets Gulvflade. Naar Arkitekten fastslaar, at Brønden er fundet i Korsskæringen eller i Tværskibet, maa man huske paa, at Tværskibets østlige og vestlige Afgrænsning er fundet ved at trække Linier igennem Talestuens henholdsvis Øst- og Vestvæg. Da den østlige af disse Linier falder et Par Meter Øst for Brønden, har denne eo ipso ligget i Tværskibet.

Bortset fra en ikke særlig dyb Brønd med Bundkote ÷ 2,72 m i Køkkenfløjens sydvestlige Hjørne, er Sct. Vilhelms Kilde den eneste Brønd indenfor Klosterets Mure og endvidere en fortræffelig og stærkt vandførende Brønd med fint Drikkevand. Der findes saaledes ingen Brønd i Fratergaarden med de mange hundreder Begravelser.

Sct. Vilhelms Kilde har muligvis været en Brugsbrønd og kan vanskeligt tænkes at have ligget i selve Koret; muligvis har Brønden ligget i en Kælder eller Krypt under Koret.

Som tidligere omtalt svarer Korets Gulvniveau til Brøndens virkelige Overkant, som Arkitekt Schultz ved Restaureringen har hævet ca. 1 m. Æbelholtkoret er kun ca. 7½ m bredt. Fore-

stiller man sig, at der har været et Bjælkeloft ca. 2½ m over Korets paaviselige Gulvniveau, vil deraf følge, at Æbelholt-Kirkens Kor har været et Højkor, hvis Gulvflade har ligget ca. 1½ m højere end Gulvfladen i den øvrige Del af Kirken.

Dette er selvfølgelig kun en Hypothese, en Mulighed, der ikke er bevist. Men hvis Forholdene har været saadan, og Brønden ligget i en Kælder under Højkoret, har det unægtelig budt Brødrene mange praktiske Fordele. Man havde uhindret Adgang til Kilden, der laa sikkert og godt her under Klosterets helligste Rum.

Maaske er det ikke en Tilfældighed, men snarere Frugten af hygiejniske Overvejelser, at der ikke er foretaget en eneste Begravelse indenfor en Cirkel med Centrum i Brønden og en Radius paa 12 m.

Sammenlignende Betragtninger over Grundplanerne Fig. 7, 23 og 24.

I Kapitlet Side 71 har man sammenlignet Grundplanerne Fig. 7 og 23. Planerne er i Hovedtrækkene meget lig hinanden, men der er dog følgende Forskelle: Østfløjen er paa Fig. 23 delt i 3 Rum i Modsætning til 2 Rum paa Fig. 7, idet Kapitelsalen har maattet afstaa den nordlige Fjerdedel til Sakristi. Kapitelsalen har dog beholdt sine tre Granitsøjler, der blot er blevet flyttede tættere sammen.

Korsarmenes Østvægge er paa Fig. 23 markeret saaledes, at de springer ca. 2 m frem foran Østfløjen. Herved har Arkitekten blandt andet opnaaet det, at Korsarmene har faaet samme Bredde som Koret, mens Korsarmene paa Fig. 7 var ca. 1½ m smallere end Koret. Denne nye Placering af Korsarmenes Østvægge viser, at Arkitekten har forladt den paa Fig. 7 praktiserede Byggeregel, at Korsarmene nødvendigvis skulde fortsætte Østfløjens Facadelinie.

Grundplanen Fig. 24 afviger meget betydeligt fra baade Fig. 7 og Fig. 23. Den ligner Fig. 7 blandt andet derved, at Østfaca-

den af Kirkens Korsarme nu atter flugter med Østfløjen. Grundplanen har bibeholdt den »normale« Inddeling af Østfløjen i tre Rum. I Kapitelsalen bemærker man, at der er anført Fundamentsteder for to Søjler. Da denne Grundplan er den endelige Restaureringsplan, er det værd at bemærke, at de i dette Rum genrejste tre Granitsøjler staar i Mellemrummene mellem de to Søjlefundamenter og Kapitelsalens Nord- og Sydvæg. Tilbage er Spørgsmaalet: Hvad har der staaet paa de to med Sikkerhed iagttagne og paa Planen markerede Fundamentsteder?

Den største Forskel møder os dog i Kirkens Vestende. Kirkens Vestgavl paa Planen Fig. 7 var paavist med Sikkerhed paa en Strækning af 18 m og flugtede med Vestfløjens Vestfacade, er den nu fuldstændig borte, eller rettere, den er flyttet 8 m vestpaa (Fig. 24).

Den rekonstruerede Ruin af Klosterkirken.

Ruinen af Æbelholt store Klosterkirke præsenterer sig i Dag tydeligt for den besøgende. I Turistforeningens Aarbog for 1942 skriver Arkitekt Schultz, at det var Hensigten at fritlægge de oprindelige Fundamenter og »markere de øvrige kendte Murflugter med Kampesten«.

Fundamenterne af Kirkens Ydermure er markeret saa dygtigt af svære Kampesten, at det er umuligt for den besøgende, det være en Arkæolog eller en historisk interesseret Turist, at se, hvad der er det originale, og hvad der er udlagt. Kirkeruinen viser i sin nuværende Form en ejendommelig Uligevægt i de arkitektoniske Forhold. Naar man tager Tommestok og Maalebaand med paa en Ekskursion i Klosterkirken, kan man f. Eks. maale følgende:

Tværskibets Længde.

Nordre Korsarm maaler fra Korets rekonstruerede Nordmur i indvendigt Maal 13 m. Søndre Korsarm maaler tilsvarende kun 11,5 m og er saaledes 1,5 m kortere.

Sideskibene:

Nordre Sideskib: Den oprindelige Bredde af Nordre Sideskib kan fastslaas med Sikkerhed, fordi Kirkens nordvestlige Arkadepille og det tilsvarende Stykke af Kirkens Nordmur er bevaret. Bredden er 2,95 m. Østaabningen af Sideskibet, der helt er rekonstrueret, maaler omtrent det samme, nemlig 3,2 m.

Søndre Sideskib er helt og holdent rekonstrueret. De tilsvarende Breddemaal i Vest og Øst er henholdsvis 4,50 og 4,00 m. Søndre Sideskib er saaledes fra 1,55 m til 0,80 m bredere end nordre Sideskib. Disse Forskelle i Bredden af nordre og søndre Sideskib er vistnok enestaaende. Det var interessant at vide, om der kan paavises inden- eller udenlandske Paralleller hertil.

Under Skeletudgravningerne i Sommeren 1945 blev jeg nødt til, for at faa Lejlighed til at undersøge eventuelle Begravelser i nordre Korsgang, midlertidigt at fjerne de store Kampesten, Arkitekten havde udlagt for at markere Kirkens Sydmur. Jeg fjernede Kampestenene fra den sydlige Halvdel af Fundamentet imellem anden og tredie Stræbepille fra Vest. Derved gjorde jeg følgende Iagttagelse: Paa de første 70 cm bestod Grunden af fast, ganske uberørt Ler. Der fandtes ingen Tegn her hverken til tidligere Begravelser eller til Fundamenter. Først derefter kom et tydeligt Murstensfundament til Syne. Dette Fundament bedømte jeg til at stamme fra Kirkens Sydmur; det ligger midt imellem de to punkterede Linier, der paa Arkitektens Plan Fig. 24 aabenbart skal markere, at der her er paavist en Fundamentgrøft. Der fandtes dog ingen Tegn her til, at man havde søgt efter en saadan, thi Nedbrydningslag og Jordsmon var ganske urørt.

Under Skeletudgravningerne i selve Kirken i Sommeren 1944 havde jeg flere Steder paavist den nordlige Grænse af Fundamentet til Kirkens Sydmur. Hvis man flytter Arkitektens ca. 40 m lange af nye Kampesten udlagte Fundament 70 cm imod Nord, saa kommer det til at ligge der, hvor der efter mine Undersøgelser findes saavel Fundamentrester som Fundamentgrøft.

Ved denne Flytning bliver Sideskibene omtrent lige brede. Helt Symmetri i Kirken opnaas først, hvis den sydlige Række af Arkadepiller, der alle i Hovedsagen er nykonstruerede, bliver anbragt symmetrisk i Forhold til Kirkens Akse.

Arkadepillerne: I nordre Arkadepillerække er den vestligste helt original, og enkelte Fundamentsten er fundet i de to følgende. I søndre Række findes kun en lille Kærne originale Fundamentsten i Arkadepille Nr. 2 og 3 fra Vest. De 7 øvrige Arkadepiller er Nykonstruktioner. Arkadepillerne afviger fra hinanden dels i indbyrdes Afstand og dels i Størrelse. De tre vestlige Arkadepiller har samme indbyrdes Afstand og svarer nærmest til Stræbepillerne paa Kirkens Nordmur, der ligger 3,70 m fra hinanden. De tre østlige Arkadepiller er derimod rykket tættere sammen. Den vestligste helt originale Arkadepille i Nordrækken maaler 3,1×2,5 m. Den østlige helt rekonstruerede Arkadepille maaler kun 1,8×1,7 m. Paa dette Sted, der er undersøgt under Skeletudgravningerne, er der hverken paavist Fundamentsten eller Antydning af Fundamentgrøft. Hvis man tænker sig, at denne Nykonstruktion fjernes helt, og man lader den Vest herfor rekonstruerede Arkadepille rykke 1 m imod Øst, kommer den til at staa paa et Omraade, hvor Skeletudgravningerne afdækkede en lille Samling Kampesten i urørt Leje (Fig. 27). Ved denne Revision bliver der kun 5 Arkadepiller, men disses indbyrdes Afstand bliver saa til Gengæld den samme.

Nordre Korsgang: I Forbindelse med Omtalen af Kirkens muligvis 0,70 m imod Syd forskubbede Sydmur vil det være paa sin Plads at gøre opmærksom paa nogle ejendommelige Detailler ved nordre Korsgang. Korsgangenes originale Bredde kan fastslaas med Sikkerhed for vestre og søndre Korsgangs Vedkommende. Disse maaler henholdsvis 2,40 og 2,35 m, hvilket vil sige, at de praktisk talt er lige brede. Den helt konstruerede østre Korsgang, af hvis Østvæg, der som omtalt aldrig er blevet paavist hverken Fundamenter eller Fundamentgrøft, er rekonstrueret til en Bredde af 2,60 m, altsaa omtrent det samme.

Nordre Korsgang, hvis Sydmur man kender en lille Stump af, er rekonstrueret i en Bredde af 1,35 m og er saaledes ca. 1 m smallere end de originale Korsgange.

Ifølge Ordensreglerne var denne Korsgang, der hed »claustrum lectiones« forsynet med Stenbænke langs begge Langvægge og ved Hjælp af Døre delt i to særskilte Afsnit, saaledes at Korherrerne her i disse vigtige Rum uden at genere hinanden samtidig kunde foretage deres rituelle Sysler. Da endvidere visse Processioner skulde foregaa gennem denne Korsgang, maatte den — Stenbænkene in mente — have en vis Bredde.

Under Skeletudgravningerne i nordre Korsgang, hvor der iøvrigt aldrig har været Begravelser, er dens Bredde paavist at være 2,10 m.

Paa andre Klosterplaner finder man, at Korsgangene ofte er lige brede. Er der nogen Forskel, er det gerne vestre Korsgang, der er den bredeste. En »claustrum lectiones«, altsaa i dette Tilfælde en nordre Korsgang paa 1,35 m Bredde findes næppe andre Steder end her paa den rekonstruerede Ruin af Æbelholt Kloster.

Kirkens Nord-Øst-Hjørne.

Under Skeletudgravningerne i Sommeren 1947 gjorde jeg nogle Iagttagelser, der viser, at Rekonstruktionen af Korsarmene, Koret, de to østlige Arkadepiller, Sakristi, Kapitelsal og østre Korsgang er problematisk.

Som det fremgaar af Redegørelsen Side 40: »Dele af Østfløjen udgraves. Kapitelsalen«, havde Arkitekten allerede i 1936 paavist Klosterkirkens Nord-Øst-Hjørne. Paa dette Sted har Arkitekten udlagt en ca. 1½ Tons svær Kampesten, der omhyggeligt er gravet ned i Terrainet, saaledes at den ligger i samme Plan som de i oprindeligt Leje værende Fundamentsten ca. 8 m længere mod Vest. Spørgsmaalet er nu, ligger denne for hele Klostergrundplanen saa vigtige og afgørende Hovedhjørne-

sten i oprindeligt Leje, eller paa et Sted, hvor der er paavist Fundamentgrøft? Skeletudgravningerne giver Svaret (se Fig. 29).

Af Billedet fremgaar det, at der ligger en delvis urørt Begravelse umiddelbart Øst for »Hovedhjørnestenen« i Plan med dennes underste Fjerdedel. Begravelsen er kun delvis urørt. Skelettet, der stammer fra en ca. 40—50-aarig Mand, er søndergra-

Fig. 29.
Det »halshuggede« Skelet. Til venstre i Billedet ses »Hovedhjørnestenen«.

vet saaledes, at Hovedet, Skulderpartiet og den øverste Del af Brystkassen mangler. Søndergravningen har fundet Sted efter den Linie, der paa Arkitektens Restaureringsplan (Fig. 24) markerer nordre Korsarms Østvæg. Denne Gravning kan — efter Overarmenes Brudflader at dømme — være foretaget for kort Tid siden, antagelig i 1944, da denne Del af Klosterruinen blev gjort færdig.

»Halshugningen« af Skelettet, der muligvis er en Abbed, fordi Abbedgravene paa Æbelholt maa søges umiddelbart Øst for

Kirken, har i hvert Tilfælde ikke fundet Sted i Klostertiden. Nogen vil maaske hævde, at Skelettet stammer fra en Begravelse, der er ældre end Anlæggelsen af Korsarmsfundamentet, og at Munkene for at faa Plads til Fundamentstenene, ganske simpelt har parteret Skelettet paa den Maade, der her er sket. En saadan Fremgangsmaade vilde stride imod den Praksis, der er fulgt i lignende Tilfælde paa Æbelholt. Blandt ca. 800 Begravelser har jeg fundet ialt fire Skeletter, der er blevet delvis dækkede ved senere Byggeforetagender. De tre Skeletter ligger samme Sted, nemlig i Fratergaardens vestlige Del umiddelbart under det eneste derværende Stræbepillefundament. Dette Fundament ses paa Arkitektens Grundplan Fig. 7, hvor det dog er anbragt 1½ m for langt mod Syd. I Virkeligheden ligger det nøjagtigt udfor Skillerumsfundamentet, der adskiller Rummene I og J paa Planen Fig. 24. Enhver besøgende paa Klosteret kan let overbevise sig om, at Fundamentet ligger som vist paa Skeletplanen Fig. 27. Fundamentet ligger i Virkeligheden ½ m fra Korsgangens Østmur og er altsaa ikke, som vist paa Fig. 7 og 24, i Forbindelse med denne. Fundamentet stammer muligvis fra en Stræbepille, der — temmelig sent, idet der fandtes 1300-Tals Potteskaar under det — er blevet opført som Støtte for Skillemuren. Under denne Stræbepilles Fundamentsten fandtes tre fuldstændig uberørte Begravelser.

Det fjerde Sted, hvor der er ført Fundament henover en Begravelse, findes ved Kirkens Nordmur, idet dennes tredie Stræbepille fra Vest er ført hen over Østenden af en romansk Grav (Fig. 24 og 27). Skelettet her fandtes ogsaa i sin fulde Udstrækning. Det er derfor ikke i Overensstemmelse med Æbelholtbrødrenes Begravelsespraksis, at Skelettet udfor »Hovedhjørnestenen« er blevet »et Hovede kortere«.

Det »halshuggede« Skelet viser, at »Hovedhjørnestenen« ikke ligger i oprindeligt Leje, og at der i hvert Fald aldrig er blevet paavist Fundamentgrøft her. Skelettet er i alle Tilfælde et godt og sikkert arkæologisk Holdepunkt, hvis man vil forsøge at beregne

Stedet for Hovedhjørnestenen. Man lægger 45 cm til den overgravede Ryghvirvelsøjle, og faar derved bestemt Issens Plads. Da Skeletterne, der ligger med Hovedet imod en Ydermur, gennemsnitlig ligger ca. 30 cm fra denne, vil det for Hovedhjørnestenens Vedkommende sige, at denne skal skubbes ca. ¾ m imod Vest.

Da et Skelet uden Hovede ikke har større videnskabelig Værdi for den lægelige Skeletundersøgelse, gav jeg mig til at søge efter det bortgravede Hovede. Jeg søgte under de nyudlagte Fundamentsten, men fandt det ikke. Udgravningen her maatte nemlig opgives, da Stenene truede med at styrte ned. Derimod fandt jeg under det nyudlagte Fundament, begyndende 1 m Vest for det bortgravede Hoveds sandsynlige Plads, et urørt Skelet af en Hest. Denne Hest er, ifølge Gaardejer Andersens Oplysninger, blevet gravet ned her for ca. 40 Aar siden.

Fundet af Hesten og det »halshuggede« Skelet er Bevis for, at der aldrig er blevet paavist Fundamentgrøft her.

Syd for »Hovedhjørnestenen« afgaar det nyudlagte Fundament af Korsarmens Østmur. Dette Fundament bestaar dels af Kampesten og dels af Græstørv. Jeg fulgte Østsiden af Fundamentet 2 m imod Syd og kom her til et i en Kistegrav liggende urørt Skelet. Dette Skelet ligger saaledes, at det bogstavelig talt stikker Fødderne op ude paa Kirkegaarden, mens Hovedet ligger i selve Korsarmen, fordi det rekonstruerede Fundament er ført tværs henover det.

I umiddelbar Nærhed af denne Begravelse fandtes den paa Fig. 30 afbildede romanske Alterkalk og Disk af Bly. Dette Gravgods, der kan tydes som en Begravelseskalk og -Disk, gør det i Forbindelse med Begravelsesstedet sandsynligt, at dette Skelet er af en Abbed.

Nu vil man maaske sige, at saa maa Begravelsen ligge i et Sidekapel. Hvis det er Tilfældet, maatte der være Fundamentspor imellem den »halshuggede« og Abbeden og Kalken. Men det er der ikke. Imellem Gravene er der et 2 m bredt Bælte af fuldstændig urørt Sand.

Nu vil man maaske hævde, at saa repræsenterer »Abbeden med Kalken« blot en Begravelse, der er ældre end Fundamentet, idet dette kan være lagt senere. Ifølge »Abbed Vilhelms Levned« blev Klosterets Teglstenskirke færdigbygget og taget i Brug Aar 1210, 7 Aar efter Vilhelms Død, mens Vilhelms Efter-

Fig. 30.
Romansk Begravelseskalk og Disk af Bly, muligvis stammende fra Abbedgrav udfor nordre Korsarm.

følger, Richard, var Abbed. Da Vilhelm blev begravet i Klosterets midlertidige Kirke, kan der saaledes ikke være Tale om andre Abbedbegravelser før Aar 1210. Man kan derfor udfra Paavisningen af denne to Gange begravede »Abbed med Kalken« vanskeligt drage andre Slutninger, end at det nye Fundament ligger ukorrekt. Det bør antagelig rykkes mindst 2 m vestpaa.

Nu har vi undersøgt nordre Korsarms Østvæg. Lad os se om

Skeletundersøgelserne her bringer Fingerpeg om Beliggenheden af Vestvæggen. Paa Fig. 31 ses en Detailplan over nordre Korsarm med indtegnede Skeletter og Fundamentsten samt Arkitektens rekonstruerede Murflugter.

Som omtalt Side 40 er Korsarmenes Vestfundamenter fast-

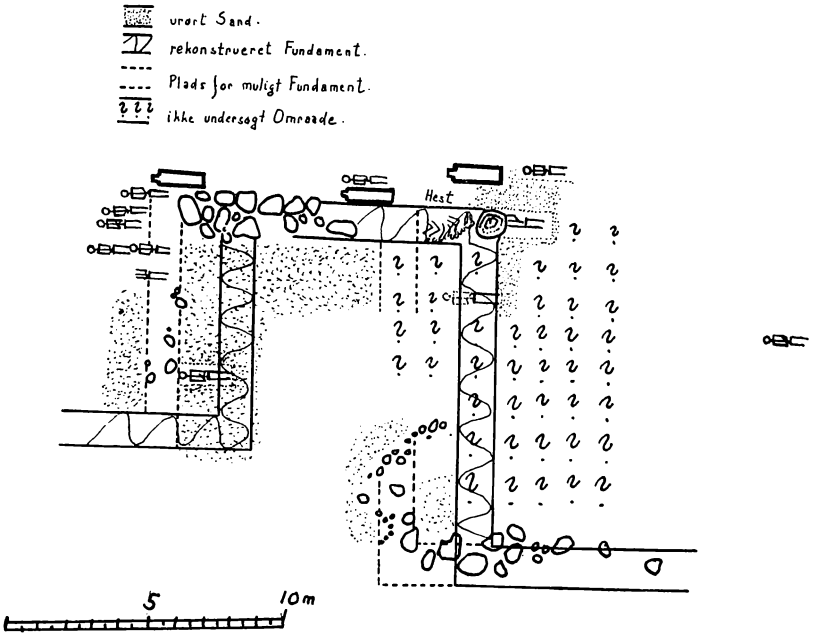

Fig. 31.
Fundamentsten, urørt Sand og ikke undersøgt Omraade omkring nordre Korsarm.

slaaede paa den Maade, at der er ført en Dobbeltlinie igennem Talestuens Vestfundament og ca. 60 m mod Nord. Skæringspunktet mellem denne Linie og det i oprindeligt Leje værende 8 m lange massive Fundament af Korsarmens Nordmur »fastslaas« herved som Korsarmens Nordvesthjørne. Linien rammer nu saaledes paa Fundamentet, at der bliver 2 m for meget, hvil-

ket fremgaar af Planerne Fig. 7, 23 og 24. Disse 2 m skal muligvis opfattes som en svær vestgaaende Stræbepille.

Vestmursfundamentet er, som »de øvrige kendte Murflugter«, markeret gennem Udlægning af Kampesten. 4 m Syd for Nordmuren er dette Fundament ført tværs over Benene af et Mandsskelet. Jeg har undersøgt hele det Omraade, hvor Vestfundamentet er lagt ud, og ikke fundet andet end absolut urørt Sand og den nævnte Begravelse. Der var ikke Antydning af Fundament eller Fundamentgrøft.

Derimod fandtes umiddelbart Vest for det urørte Skelet, hvis Ben er blevet »klippet over« af det rekonstruerede Fundament, enkelte Fundamentsten i oprindeligt Leje, hvilket er undersøgt af Arkitekt Møller. Det er overmaade sandsynligt, at der har været et Nord—Syd-gaaende Fundament her.

Har der været Taarn paa Sct. Vilhelms Kapel?

Her skal ikke siges meget om Sct. Vilhelms Kapel, men blot henvises til Arkitektens Beskrivelse i »Æbelholt Kloster« S. 18 og til Planerne Fig. 7 og 24.

Kapellet har en 8 × 8 m stor senere Forlængelse imod Vest. Jeg vil henlede Opmærksomheden paa, at der i den østlige Del af Forlængelsens Sydmur findes en rektangulær 2 m bred og 1 m dyb Udvidelse imod Syd. Tilbygningens Fundamenter er dobbelt saa brede som Kapellets Fundamenter. Man kan derfor ikke afvise den Mulighed, at denne Vestforlængelse har været et Taarn, og at Sydmurens Fundamentudvidelse paa 2 × 1 m stammer fra et udvendigt Trappehus. Saavel Dimensioner som Placering minder paafaldende om Fundamentet til et Trappehus, som der findes i Snesevis af her paa Sjælland ved gotiske Taarntilbygninger til de gamle Landsbykirker.

Afsluttende Bemærkninger.

Paa Fig. 32 har jeg med punkterede Linier angivet nyfundne og mulige Fundamenter, saaledes som det fremgaar af det fore-

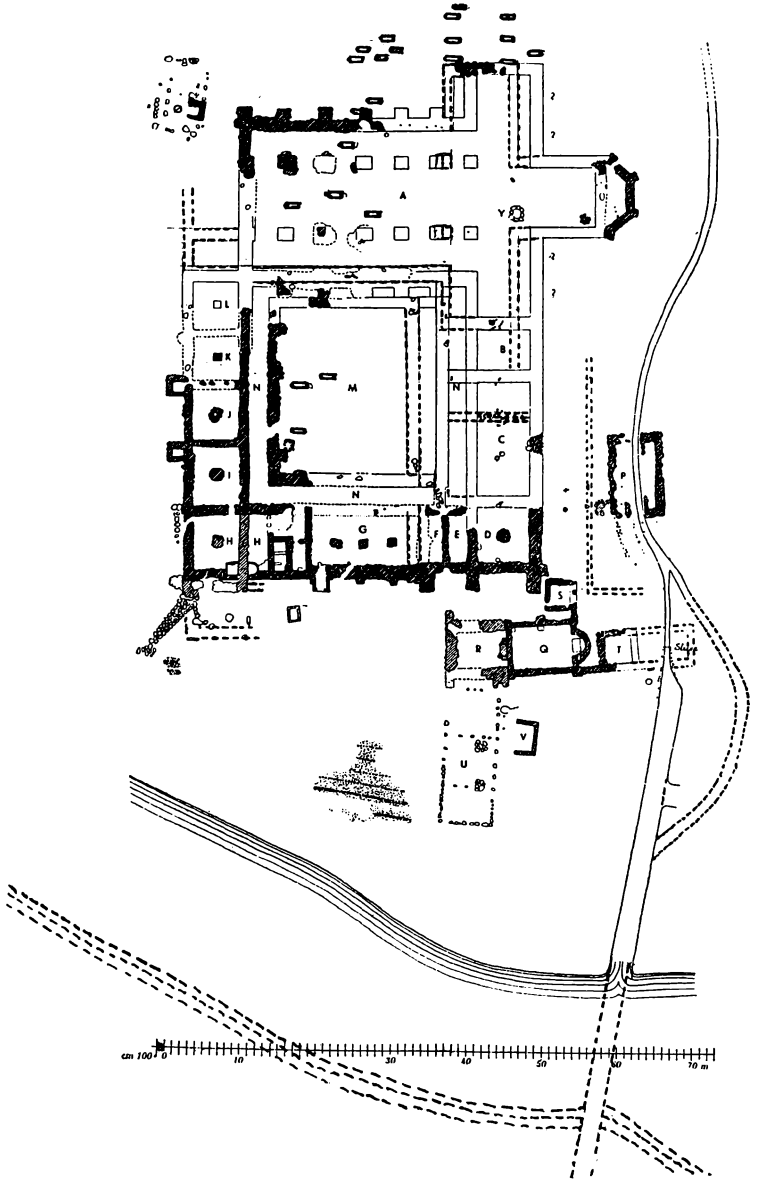

Fig. 32.
Æbelholt Kloster. De punkterede Linier angiver de ved Skeletudgravningen og supplerende Undersøgelser paaviste mulige Fundamenter, samt Forløbet af de gravede Kanaler og Beliggenheden af den lille Sø.

gaaende. Fundamenterne er indtegnet paa Fig. 24, altsaa den Plan, hvorefter Klosterruinen er blevet restaureret.

Mens man næsten til Fuldkommenhed kender Cistercienserordenens Klosterplaner, aner man kun lidt om Augustinerkorherrernes Byggeskik.[38]) Hvert Augustinerkloster var en Præsteskole, et lille teologisk Fakultet. Korherrerne forenede i deres Person den regelbundne Kannik og Præsten. Klosterkirkerne var beregnede til at samle Folket i saa store Skarer som muligt, derfor er Kirkeskibene store og rummelige. Kirkerne i Æbelholt og Vestervig er omtrent lige store og maaler over 50 m i udvendig Længde. Begge Kirker er treskibede Korskirker og repræsenterer romansk Kirkebygningskunst i den store europæiske Stil.

Man ved saaledes nogenlunde, hvorledes Augustinerklostrenes Kirker har set ud. Derimod kender man kun yderst lidt til Klosterfløjene. Bortset fra Æbelholt Klosters stærkt ødelagte Østfløj er ingen Østfløj bevaret fra noget dansk Augustinerkloster. Man ved derfor intet om Østfløjens sædvanlige Ruminddeling og har ikke haft sikre Retningslinier at gaa ud fra ved Restaureringen af Æbelholt Kapitelsal. Jeg haaber, at »Æbelholt-Studier« kan tjene som Supplement til den fra anden Side fremsatte bygningshistoriske Redegørelse, og at man — muligvis gennem nye Undersøgelser — faar Held til at trænge dybere ind i Spørgsmaalet, saaledes at man kan finde frem til Grundplanen for Sct. Vilhelms gamle Kloster.

38) Se iøvrigt Vilh. Lorentzen, De danske Augustinerklostres Bygningshistorie, København 1929.

KLOAK ELLER HELLIGT VAND PAA ÆBELHOLT KLOSTER?

EN KULTURHISTORISK OG ARKÆOLOGISK VURDERING

Af C. G. SCHULTZ

TIL foregaaende Artikel, V. Møller-Christensen: Æbelholt-Studier, der for visse Afsnits Vedkommende kritisk vender sig mod mit for Nationalmuseet udførte Udgravnings- og Restaureringsarbejde paa Æbelholt, ikke mindst mod mine Tydninger af det deroppe fundne, har nærværende Aarbogs Redaktion givet mig Lejlighed til at knytte nogle Bemærkninger. Jeg takker for denne Velvilje og finder det forstaaeligt, at man samtidig har anmodet mig saa vidt muligt at fatte mig i Korthed, eftersom Møller-Christensen mener at have saa meget at anke over, at hans Bidrag er svulmet op til adskilligt over 100 Sider, meget nær Gennemsnittet af Aarbogens sædvanlige Sidetal. Sammenligningsvis indskrænker det, jeg har skrevet om Tomten, sig til 8 Sider i Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1942, og 30 Sider i en lille, fordringsløs Bog om Æbelholt Kloster (1945), saa jeg kan vist trygt sige, at jeg endnu aldrig har haft Lejlighed til at give en endelig og udtømmende, med alle Bevisligheder underbygget Redegørelse for min Udgravning af Klostertomten. En saadan Slutpublikation bliver først mulig, engang naar Nationalmuseets Undersøgelse af Tomten og dennes Udlægning som Ruinpark er afsluttet. Det er ganske misvisende, naar Møller-Christensen meddeler, at Museet 1948 afsluttede sit Arbejde deroppe ved at indhegne Tomten*). At denne Foran-

*) Lige saa urigtigt er det, naar han andet Steds paastaar, at Museets Gravnings- og Restaureringsarbejder praktisk talt gik i Staa efter 1940. Dette Ulyk-

staltning skete saa sent skyldtes hovedsagelig Hensynet til Møller-Christensens Skeletoptagninger, som vel nu synes tilendebragt, men hvorom Museet til Dato ikke har modtaget nogen Beretning. De bygningshistoriske Iagttagelser, Møller-Christensen anfører, er for Hovedpartens Vedkommende Museet lige saa ubekendte, og jeg maa indrømme, at jeg selv nu efter Gennemlæsningen af Møller-Christensens Artikel ikke føler mig helt velorienteret. Visse Partier er saa uklart affattet, at jeg ikke kan forestille mig, hvad han har set eller mener at have set. Men alligevel, efter at Møller-Christensen, som det synes, har skrabet Bunden, skønner jeg ikke rettere, end at alle sikre Iagttagelser bekræfter Rigtigheden af min Rekonstruktion af Klosterplanen, saaledes som jeg har fremlagt den i »Æbelholt Kloster« 1945, og som jeg har markeret den med Jordvolde, Stenlægninger o. a. paa selve Tomten. Og andet kan man anstændigvis ikke lægge til Grund for en Bedømmelse. At jeg ud fra egne Overvejelser under Arbejdet har rettet et Par Detaljer, finder jeg alt andet end betænkeligt, naar blot de er saa rigtige, som de kan blive. Og det tvivler jeg ikke et Øjeblik om, at de er.

Selv om Møller-Christensens Redegørelse vrimler af Paastande, som er lette at berigtige, maa jeg alligevel af Pladshensyn afstaa fra at rette dem alle. Det er heller ikke altid lige nødvendigt, blandt andet fordi hans Illustrationer til Tider beviser lige det modsatte af, hvad han lægger i dem, saaledes det Søjleled, han gengiver som Fig. 16. Dette Led har jeg bestemt som et Søjlefodstykke, en Tydning, som falder naturlig, naar man har noget Kendskab til dansk Arkitektur omkring 1200. Der er Eksempler nok paa, at Perioden anvendte Tærningleddet paa denne Maade; af Paralleller gjorde Museet Møller-Christensen opmærksom paa en lignende Tærningbase, der i Slutningen af 1930'erne

kesaar indledte en Periode saa vanskelig, at det vilde have været forstaaeligt, om Arbejdet i de derpaa følgende 5 Aar ikke var blevet fremmet, men Forholdet er tværtimod det, at Museet til Jordarbejder alene fra Efteraaret 1942 til Sommeren 1944 anvendte over 16000 Kr. paa Tomten. — Ogsaa før den Tid havde Museet bidraget med forholdsvis betydelige Beløb af sin Kasse.

sammen med to andre fandtes in situ paa Dronningholms Borgbanke ved Arresø. Møller-Christensen afbilder denne Base (Fig. 14), men benægter dens bindende Lighed med Æbelholtbasen, fordi den til Forskel fra denne har Sokkelprofil. Hvorfor saa Søjleleddet paa Æbelholt skal tydes som et Kapitæl, er ikke let at indse. Det er ingenlunde Reglen, at Tidens Søjlebaser altid har Sokkelprofil, lige saa lidt som at dette, naar det virkelig optræder, altid er hugget i eet Stykke med Basen. Som Eksempel kan her anføres Baserne under de midterste af de slanke Søjler i Roskilde Domkirkes øvre Kor-Omgang. Af disse Baser, her attisk profilerede, hvilket er betydningsløst i denne Sammenhæng, har den ene Skraakantsokkel hugget i eet med Basen, den anden Sokkel tilhugget af en Sten for sig. At det er rigtigt, naar jeg paa Kapitelsalens til Ukendelighed ødelagte Tomt har opstillet det gamle Tærningled som Basis og Trapezleddet som Kapitæl er øjensynligt. Stykkerne lader sig tvangfrit kombinere med et oprindeligt, fuldt bevaret Søjleskaft, og Tolkningen støttes desuden, ikke alene af den i Vestfløjen in situ fundne, senromanske Søjlebase, som forøvrigt mangler Sokkelprofil (M—C, Fig. 13), men ogsaa af gamle, paa Stedet fundne Fragmenter af Brændtlers-Søjler.

Videnskabeligt set er intet vundet ved at diskutere Forhold, der er saa lige til. Jeg skal derfor i det følgende indskrænke mig til at behandle en enkelt af de paa Tomten afdækkede Bygninger, nemlig det parallelt med Østfløjen liggende Hus, som har været rejst over en gravet Rende, der danner Klosteromraadets østre Grænse (Hus P, Æbelholt Kloster, Fig. 1. Angivet med sort paa Fig. 8 nedenfor).

Denne højst interessante Bygning forklarede jeg til at begynde med som en Vandmølle, snarest maaske en Skvætmølle, og Renden som en Møllerende. Denne forsøgsvise Tydning har jeg kort fremlagt i et Foredrag i Det kgl. Nord. Oldskriftsselskab, afholdt ikke længe efter at Hus og Rende under min Ledelse var blevet undersøgt og erkendt. Det var mig dog allerede dengang paafaldende, at en Mølle kunde optræde paa dette Sted,

tæt ved Østfløjen, Munkenes Fløj, fjernt fra Klosterets Økonomiafdeling.

Vandrenden har haft sit Udspring i Syd, hvor en kraftig Lavning endnu vidner om, at der engang har ligget en Sø. Nu efter at denne Søs naturlige Afløb, Æbelholt Aa, der begrænser Klostertomten i Vest, forlængst er blevet betydeligt uddybet, ligger Sænkningen fuldstændig tør, men Søens oprindelige Grænser kan alligevel angives med stor Sikkerhed. Jeg har forlængst gjort opmærksom paa, at et gammelt Matrikelkort viser Søen i bedste Velgaaenhed saa sent som i 1776. Af denne Indmaaling, sammenlignet med det moderne Maalebordsblads Højdekurver, fremgaar, at Søbredden dengang faldt sammen med 9-Meter Kurven (Fig. 1). Naar denne Kurve nu lukker sig sammen noget fjernere fra Klosterlængerne, altsaa her ikke længere falder sammen med Søens Nordbred i 1770'erne, er Grunden hertil hovedsagelig at søge i den Udpløjning og Jævning af Tomten, som er sket siden ca. 1840. Denne Materialetransport er forøvrigt blevet fortsat i vor Tid i Forbindelse med Udgravningen og Planeringen af Tomten. Der er derfor al Grund til at antage, at det gamle Kort med fuldt ud tilstrækkelig Troskab gengiver Søens Konturer i 1776. Da nu Aaen paa den Tid endnu ikke var uddybet, mens paa den anden Side alle kunstige Obstruktioner, i Form af Dæmninger o. l., var fjernet i Æbelholts Nærhed, er Kortet utvivlsomt vor sikreste Kilde, naar vi skal danne os et Billede af Søens Størrelse i Middelalderen, lige før Klosteret blev anlagt. Det er derfor forkert, naar Møller-Christensen lægger Søens Nordbred sydligere, end Kortet viser. Dertil kommer, at Vandrenden ikke har kunnet fungere tilfredsstillende, medmindre Søens naturlige Udløb, Aaen, var opdæmmet, saaledes, at der af Søen skabtes et Reservoir. Det er derfor let at se, at Søens Vandstand i Klostertiden maa have været adskilligt højere end i 1776. Flere Snitgravninger Syd for Klosterfirkanten har bekræftet dette Forhold. Strømmen i Renden har kunnet reguleres ved den af mig fundne Sluse; det ikke forbrugte Vand har

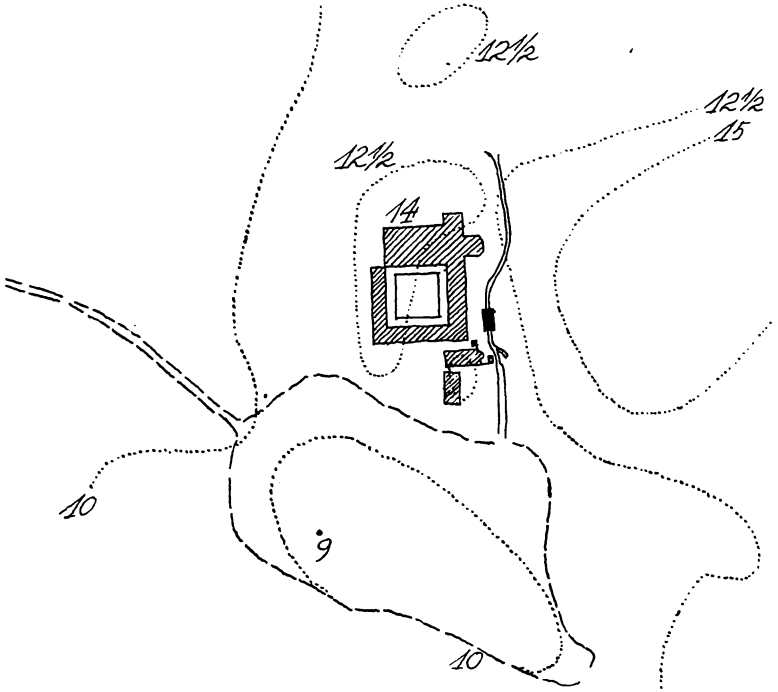

Fig. 1. Beliggenhedsplan (1:4000). Den 1776 maalte Sø Syd for Klosteret indtegnet med brudte, de nuværende Højdekurver med prikkede Linier.

man kunnet slippe ud gennem et Overløb i Aa-Dæmningen. Lige saa indlysende er det, at sidstnævnte Sted har været den eneste naturlige og rigtige Placering for den kraftige, med et Vertikalhjul udstyret Klostermølle, som jeg aldrig har betvivlet, Æbelholt besad allerede paa Abbed Vilhelms Tid. Møllen har haft samme fornuftige Beliggenhed nær Klosterets Økonomi- og Køkkenside, som de velafhjemlede Møller paa Esromkloster og i Sorø (sml. nedenf.). Her ved den uomgængeligt nødvendige Aa-Dæmning, har man kunnet indrette en Mølle med den tilstrækkelige Faldhøjde og skabe et Omløb, der kun var nogle faa Meter langt. Det er af praktiske Grunde aldeles utænkeligt, at man skulde have lagt en Mølle tæt Øst for Sovesalsfløjen, Øst-

fløjen, et Sted, hvor der slet ikke var Brug for den, en Løsning, hvorved man skabte sig selv unødvendige Vanskeligheder, bl. a. det Arbejde, som Gravningen af en 150 Meter lang, kunstig Rende medførte.

Vandrendens søndre Del, Afsnittet Syd for Huset, er tilsyneladende grenet. Jeg har forlængst paavist Stedet, hvor disse to Arme løber sammen. Møller-Christensen mener, at han her kan paavise en Omløbsarm. Det er egentlig unødvendigt at diskutere, om dette er rigtigt. Hvorledes Forholdet end maatte være, fortæller det intet om Karakteren af det store Vandhus. En Berigtigelse vil jeg dog bringe i denne Sammenhæng. Møller-Christensten har i 1947 villet undersøge sit saakaldte Omløbs Udspring, det Punkt i Syd, hvor det grener ud fra den mere lige forløbende Arm. Han er meget forbavset over at kunne konstatere, at min Plan her udviser en Maalefejl paa 7 m. Jeg deler ikke hans Forbløffelse. Denne Del af Renden er nemlig udgravet af ham, ikke af mig. Og naar jeg paa mine Planer har indtegnet denne søndre Tveje, saa er det efter hans Opgivelser, nemlig efter vedføjede Fig. 2, et Planudsnit, han med min Tilladelse gengav som Fig. 2 i en Artikel i Bibliotek for Læger, Sept. 1939 (Sct. Vilhelms Kapel. Et Mirakelkursted ...). Hvad her er angivet med tyndere Linier paa sædvanlig Tegnestuemaner, har jeg udgravet og indtegnet, mens det med fede Streger og Skrivemaskine angivne er tilføjet af Møller-Christensen. Det er altsaa ham, ikke mig, der har maalt 7 m galt. — Forøvrigt viser Planen, hvad der her er afdækket under min Ledelse.

Rendeafgreningen tydes af Møller-Christensen som en Omløbskanal, hørende til Hus T, om hvilket jeg stadig intet tør sige, men som af ham forklares som en Mølle. Jeg maa hertil kort og godt bemærke, at selv om Hus T virkelig var en Mølle, saa var det overflødigt at anlægge et Omløbsvand her, naar der i Forvejen, som vist, maa have været eet i Aa-Dæmningen. Min Opfattelse, den nemlig at Rende-Bugten repræsenterer Rendens oprindelige Forløb, finder jeg derfor stadig urokket, saa meget

mere som Udgravningen af Partiet omkring Slusen entydigt viste, at Hus T aldrig paa langt nær kan have naaet til, endsige strakt sig over paa den anden Side af Renden. Hus T kan aldrig have været en Mølle; det nordligt herfor liggende Hus (P), det, der nedenfor særligt skal beskæftige os, endnu mindre. I begge Huse skal der ifølge Møller-Christensen, i Samklang med min tidligt forladte Tydning, have været installeret Horisontalhjul, i det nordre Hus (P), endog flere. Det sidste vilde jo kun have været muligt, hvis Huset havde ligget paa tværs af Renden, med Hjulene Side om Side, hvert forsynet fra sin Tud. Men bortset herfra forbyder den ringe Faldhøjde Anvendelsen af denne oldtidsagtige, ineffektive Mølletype, hvis Præstationer ikke paa langt nær har kunnet honorere de Krav, en saa stor Institution som Æbelholt Kloster maatte stille. Klostermøllerne har gennem-

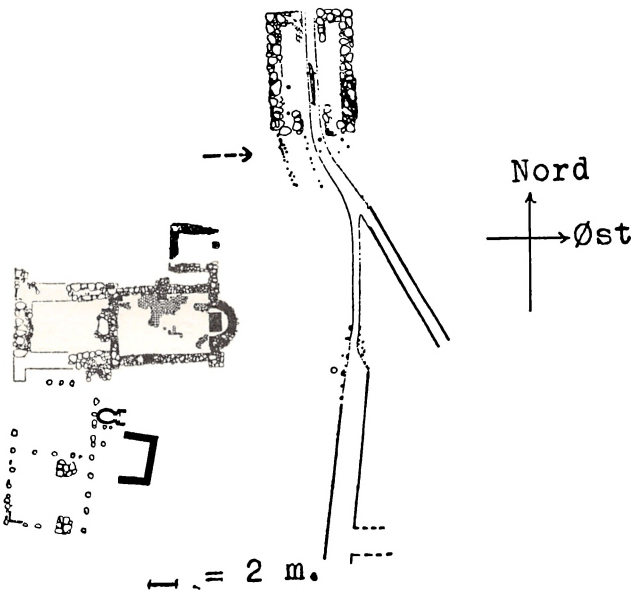

Fig. 2. Plan af Kapel (til venstre), Hus P (øverst) og Vandrende.
Gengivet efter Bibliotek for Læger, Sept. 1939.

gaaende skullet male mere end til Klosterets egen Brug; de skulde helst samtidig være en Indtægtskilde.

Huset P kan ikke have været en Mølle; jeg tyder det som en Vand-Latrin, der har været sat i Forbindelse med Sovesalen ved Hjælp af en Træbro, af hvis 4 Stolpesten jeg mener at have genfundet de 3. Møller-Christensen paastaar, at den enlige, vestre, af disse er en tilfældig Rullesten, medens de to østre er Rester af et formentligt Hegnsfundament. Det er en Selvfølge, at jeg først nøje har undersøgt, om de nævnte Sten kunde være isolerede Rester af noget andet. Det er de ikke; jeg er overbevist om, at de paagældende Sten hviler i sig selv, er nedlagt med det af mig angivne, specielle Formaal. Det vilde i Sandhed ogsaa være mærkeligt og usandsynligt, om tre Sten, ordnet saa regelmæssigt, tre-delende Afstanden mellem Sovesal og Vandhus, skulde repræsentere et tilfældigt Naturspil.

Om selve Huset P kan jeg fatte mig i Korthed; jeg skal blot bemærke, at det har været en Munkestensbygning, hvilende paa et solidt Fundament, at Renden oprindelig har været ført igennem det paa langs gennem dets Midtakse, men at man senere har delt Bygningen med en Langmur, der delte det i to lige store Dele. Samtidig med den sidste Forandring er Gennemløbet blevet forlagt hen langs den vestre Langside.

I det følgende skal jeg nærmere uddybe min Opfattelse af dette Hus. For min Arbejdsmaade har eet Grundsynspunkt været afgørende, nemlig det, at jeg ikke, som det synes i Modsætning til Møller-Christensen, tror mig i Stand til tilfredsstillende at løse de Problemer, en dansk Klostertomt kan byde paa uden saa vidt muligt til Bunds at kende Klosterlivets og Klosterkulturens europæiske Forudsætninger.

Skrevne Kilder, der i Detailler oplyser, hvorledes et velordnet Kloster skulde være indrettet, hvad det fordrede af Rum, og hvorledes disse skulde ligge, har Middelalderen ikke efterladt os alt for mange af. Fra Tiden kort efter Aar 1000 at regne flyder de dog rigeligere og er i Virkeligheden saa fyldige, at man

paa Grundlag af dem kan optegne en normal Klosterplan. En Samling Sædvaneregler — consuetudines —, som før ansaas at stamme fra det italienske Kloster Farfa ved Spoleto, men som bevisligt angaar det berømte franske Reformkloster Cluny og menes forfattet her mellem 1030 og 1048 under Abbed Odilo, indeholder et Kapitel (de positione seu mensuratione officinarum), der kort beskriver de daværende, senere med andre erstattede Bygninger og giver Maal paa deres Længde, Bredde og Højde.*) Her faar vi at vide, at Sovesalen var 160 Fod lang og 34 Fod bred, med 97 Glasvinduer, saa høje som en Mand kunde række. Salens Murhøjde var 23 Fod; af Sammenhængen fremgaar, at den laa i Østfløjens øvre Etage over Kapitelsal, Parlatorium o. s. v. Umiddelbart efter Sovesalen nævnes Latrinen, der var betydelig større end Kapitelsalen. Dens Maal var 70×23 Fod, og i den var der ordnet 45 Sæder, hvert med sit Vindue i Muren og hele Rækken kronet af en Trækonstruktion (i Taget), med 17 større Vinduer. Derefter vender Beskriveren sig til Sydfløjen, hvilket understreger, at Sovesal (Dormitorium) og Latrin kommunikationsmæssigt er sammenknyttede. De maa altsaa have haft samme anselige Højde. Endvidere kan man af Beskrivelsen udlede, at Latrinens Sæder var anbragt langs Muren, idet de jo havde deres Vinduer i denne, og fra anden Side faar vi oplyst, at de var placeret over Vand. Munken Johannes, som besøgte Cluny i 1063, skriver blandt andet, at Almisseuddelerens Folk holdt det Vandløb oprenset, som tjente som den store Kloak og byggede Sluser for at holde Vandet i den rette Højde som Sommeren.**) (Man læse M-C, Side 76. — Der er koldt i Cluny om Vinteren).

Saaledes var Normen i et Benediktinerkloster hos de i deres Storhedstid toneangivende Cluniacensere. Deres Arvtagere som Reformatorer af Munkelivet, de strenge Cisterciensere, ordnede

*) Se: Archaeologia, Vol. 80 (1930). The Monastery of Cluny 910—1155. (Maalene: Side 175 f).
**) Anf. V., Side 146.

sig paa samme Maade, hvad de sanitære Forhold angik. Det fremgaar i hvert Fald af deres Vedtægter*), at Latrinen ogsaa hos dem stod i umiddelbar Forbindelse med Sovesalen, altsaa ogsaa her var tilgængelig fra Østfløjens øverste Etage. Sædvanesamlingens Afsnit »Ecclesiastica officia« begynder Omtalen af Dormitoriet (Kap. 72) med følgende Sætninger: »Sovesalen betrædes saa ofte, som man har Ærinde der. De, der gaar derind, skal trække Hætten over Hovedet. Men de, der træder ind i Nødtørftshuset, skal skjule saa meget de kan af deres Ansigt i deres Hætter og sidde saaledes med Ærmerne foldede foran sig og med Munkekutten hængende ned til Fødderne«. Derefter foreskrives, hvorledes man skal bære sig ad, naar man er iført Skapular i Stedet for Kutte, og Resten af Kapitlet er helliget Brugen af Sovesalen. I Kapitel 55 nævnes Latrinen paa samme Sted i Rumfølgen. Ved bestemte Lejligheder skal en af de tjenstgørende Præster bestænke Klostret og dets Indretninger med Vievand, nemlig: Kapitelsalen, Talestuen, Sovesalen, Latrinen (dormitorii necessaria), Varmestuen, Spisesalen, Køkkenet og Forraadsrummene. — Den her benyttede Tekst er forfattet i 1134, men omredigeret i Moderklostret Citeaux engang mellem 1173 og 1191.

Af disse Kilder fremgaar det med fuldstændig Klarhed, at i det 11. og 12. Aarhundredes franske Klostre var Latrinen, »dormitorii necessaria, domus necessaria«, en anselig, grundmuret Bygning, indrettet med talrige Sæder og anbragt saaledes, at den var tilgængelig fra Klosterets Sovesal, der jo regelmæssigt laa i Østfløjens øverste Etage. Vender vi os til England, ligger Forholdet lige saa fast, idet der her som et Unikum er bevaret**) en kort før 1165 tegnet, senere à jour ført Plan af det til Canterbury Katedralen knyttede Klosters Vandledninger og Kloaker. Paa denne Plan er Bygningerne vist i en Slags Fugleperspektiv; Hovedledningen, der førte Vandet ind fra Kilder langt

*) Benyttet: Nomasticon Cisterciense; Ed Séjalon (1892).
**) Planen findes i Trinity College's Bibliotek, Cambridge.

uden for Byen, er angivet med grønt, de forskellige Fordelingsledninger, med Taphanesteder o. l. med rødt, mens Regnvandsafløbene fra det vældige Katedraltag og fra Klostergaarden er angivet med gult. Tagafløb og Spildevand løber sammen og føres til Slut gennem en stor Bygning med Paaskriften »necessarium«, anbragt i en ret Vinkel paa Dormitoriet. Om de forskellige Bygningers Identitet kan der ikke herske Tvivl; det sørger de ret udførlige Paaskrifter for og saa ikke mindst den Omstændighed, at Katedral og Klosterbygninger staar den Dag i Dag, og at Vandledning og Kloak endnu gjorde Tjeneste for 100 Aar siden. Sandsynligvis er Dele af begge stadig i Brug.

Det synes ikke fornødent at fremdrage flere skrevne Vidnesbyrd fra Middelalderen om Placeringen, Karakteren og Brugen af denne højst fornødne, i Clausuren strengt inddragne og i Ordensreglerne jævnsides Dormitoriet nævnte Bygning, som jeg nedenfor vil omtale under dens middelalderlige Navn: Necessariet. Ved Gennemgangen af de skriftlige Kilder havnede vi i England; lad os da foreløbig blive her og fastslaa, hvad engelske Arkæologer ved om denne Side af Klosterlivet, med Udgangspunkt i Canterbury se, hvad de kan lære os om Necessariets Plads, Anlæg og Indretning.

Canterbury er paa forbilledlig Vis blevet behandlet saa tidligt som i 1868 af Robert Willis; med ovenomtalte gamle Plan i Haanden gennemgik han de bevarede Klosterbygninger, betragtede dem, som han selv siger, saavel i Relation til Klosterliv og -regel, som paa Grundlag af personlige Undersøgelser og Forskninger i de skrevne Kilder. Necessariet fandt han let, det var paa hans Tid fælles Spisesal for Domkirkens Gejstlige, og man maa unægtelig give ham ret, naar han bemærker, at »bevarede Levn af (Necessarier) kan iagttages i alle Klosterruiner, for de var massivt konstruerede af Murværk med arkitektonisk Karakter, og der gjordes intet Forsøg paa at forklæde eller skjule dem«. Det sidste vilde i Sandhed have været vanskeligt for Canterburys Vedkommende. Willis fandt nemlig ud af, at Necessariet

her var 145 Fod langt, 25 Fod bredt (indvendigt Maal), og at det havde haft 55 Sæder, baaret af smaa Bueslag over Drænkanalen, af hvilke Buer de 21 endnu var bevaret paa hans Tid. Necessariet, der altsaa var endnu større end det i Cluny, ligger som vist paa den middelalderlige Tegning, i ret Vinkel paa det store Dormitorium, med hvilket det stod i Forbindelse i samme Plan. Bag Necessariet laa Novicernes Sovesal, som i Middelalderen kaldtes det andet Dormitorium. Af denne Beliggenhed kom det, at man med en spøgefuld Omskrivning omkring 1400 kaldte Necessariet det tredje Dormitorium. At dette Navn til Tider var træffende fremgaar med Pudsighed af de allerede paa Lanfranc's († 1089) Tid nedskrevne Direktiver for Klosterets »Circa« (Vagtmand), ifølge hvilke denne Embedsmand, forsynet med Lys, skulde foretage en Rundgang til alle Dormitoriets Senge, derefter til alle Sæderne i Necessariet, i sidste Tilfælde for at se, om nogen Munk skulde være faldet i Søvn derude. I saa Fald var det paalagt ham ikke at vække den sovende paa grov Maade ved at røre ham; Vagten skulde nøjes med at gøre lidt Støj eller Spektakel.

Som Willis bemærker, Ruiner af Necessarier findes alle Steder i England, og det fælles Træk, der røber dem, har allerede han klart fat paa. »Ved hvert og eet af dem er et Vandløb ledt igennem det fra Ende til anden.« Naar vi nu, som det sig hør og bør, orienterer os i engelsk arkæologisk Litteratur for at tage et Overblik over, hvad der før, under og efter Willis's Tid er fremdraget af Necessarier i England, paa sin Vis et let Arbejde, eftersom alle og enhver derovre har udgravet Klostre og i spredte Afhandlinger publiceret deres Grundplaner, saa bliver Resultatet imponerende. Jeg skulde tro, at man, om man havde Lyst, og der var Brug for det, kunde gengive henved 100 Klostergrundplaner saapas fuldstændige, at Necessariets Anordning og Beliggenhed i hvert enkelt Tilfælde var tilstrækkeligt oplyst. Personligt kender jeg omkring et halvt Hundrede fra Publikationer og har ikke nær skrabet Bunden. Det være sagt straks, at en

saadan Gennemgang ikke viser noget Skel mellem de forskellige Munkeordeners Maade at indrette sig paa, og at der ikke er nogen Væsensforskel paa store og smaa Klostres Necessarier; som man kunde vente er Regelen den, at store Klostre har store, smaa Klostre smaa Necessarier. Placeringen kan være vekslende; der er adskillige Varianter, men Hovedregelen er ufravigelig den, at Necessariet ligger sammenbygget med eller ganske tæt ved Østfløjen, med hvis Sovesal det staar i Forbindelse enten direkte eller ad en Bro. Løsningen afhænger af Terrænforholdene, der jo for det meste bestemmer Forløbet af Necessariets Drænkanal. Praktiske Hensyn har i høj Grad gjort sig gældende her som i Frankrig, for hvis Arkæologer Klosternecessariet er noget dagligdags. Ingen har vel bedre end Marcel Aubert, i sin fornylig udkomne Bog: L'Architecture Cistercienne en France (1947), præciseret, hvilken Rolle Vandet spillede i Valget af Klosterets Byggegrund, og i hvor høj Grad man lagde Vægt paa god Kloakering. Klosteret skulde lægges saaledes, at man bekvemt og praktisk kunde lede rent Vand ind i det til forskelligt Brug og faa udskyllet sit Necessarium og sine Kloaker. Om Latrinen siger han, at den almindeligvis ligger i Forlængelse af Østfløjen (bâtiment des moines), paa hvilket han giver Eksempler. Og saa omtaler han et Par mærkelige Klaringer: »Dette er en almindelig Regel, som finder Anvendelse paa alle Abbedier, saa den kunde tvinge Bygmesteren i de Tilfælde, hvor Beliggenheden bød det, til at omforme den traditionelle Plan en Smule: for Eksempel Senanque, hvor man maatte ændre Klosterets Orientering og dreje Kirkens Korgavl mod Nord for at Munkene og Lægbrødrenes Fløj (normalt henholdsvis Øst- og Vestfløj) kunde komme til at støde ud til den Bæk, som løber fra Nord til Syd i Bunden af en snæver Dal. I Fontfroide, hvor Strømmen ligeledes løber fra Nord til Syd og ikke langt fra Kirkens Korgavl, har Munkefløjen (Østfløjen), som ligger Nord for Kirken, fra Midten at regne et Knæk mod Øst, for at sætte den yderste Ende af Sovesalen i Stand til at røre Strømmen, som her er kanaliseret

og ført under en Tøndehvælving, der bærer Latrinerne, hvilken Bygning strækker sig nogle Fag længere mod Syd«. I Fontfroide maa Necessariet altsaa have indtaget en lignende Plads som det endnu gør det i Nonneklosteret Maubuisson (Fig. 3). Her, hvor Klosterbygningerne ligger Nord for Kirken, strækker Necessariet sig i en spids Vinkel Øst over fra Sovesalens nordøstre Hjørne. Det er ret stort (omkring 26×7,8 m) og delt i to Dele, en kortere vestlig, med seks Sæder, lavere, saa denne Del er tilgængelig fra Østfløjens nedre Etage, samt en betydelig større østlig med 20 Tværbuer og saa høj, at der til den var direkte Adgang fra Sovesalen ovenpaa i Østfløjen. Bygningen er endnu, efter at dens øvre Stokværks Mure er nedbrudt, overordentlig høj. Fra Oversiden af Sæde-Buerne i dens øvre Etage og ned til Vandspejlet i Kloakgennemløbet er der et frit Fald paa ca. 12 Meter. (Fig. 4).

I Tyskland kan man paavise lignende Ordninger af Necessariet; af Eksempler maa det her være nok at fremdrage Klosteret Chorin (Fig. 6), omtrent midt mellem Berlin og Stettin. Dette Kloster laa Vest for en Sø, hvis Afløb nu er ført norden om Bygningerne. Men det oprindelige Afløb strøg i Middelalderen tæt

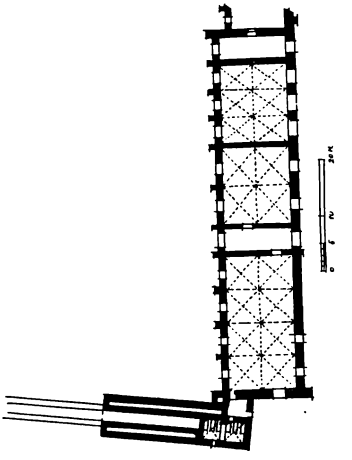

Fig. 3. Nonneklosteret Maubuisson's Sovesalsfløj, med Necessarium (nederst). Efter Marcel Aubert: L'Architecture Cistercienne en France (1947), Fig. 549.

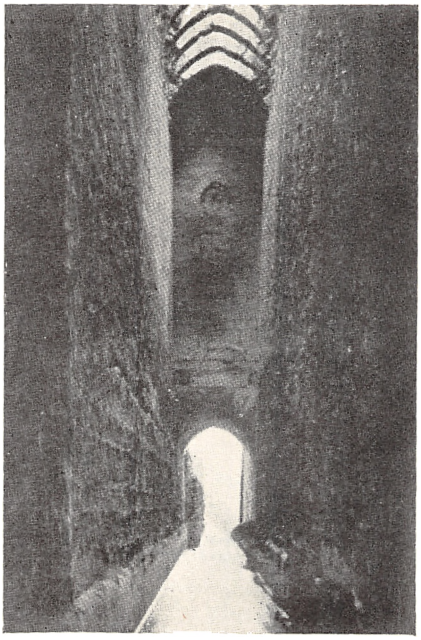

Fig. 4. Necessarie-Kanalen i Nonneklosteret Maubuisson (Frankrig). Efter Marcel Aubert, Fig. 545.

Syd forbi Anlæget, optog Skyllevandet fra Necessariet og fra Køkkenbygningen, og drev sydvestlig for Klosteret en Vandmølle, af hvilken der endnu ses Rester. Necessariet kan ikke paavises i skrevne Kilder, og intet rejser sig nu nær Østfløjen, som med nogen Føje kan udlægges som et saadant, men ældre Tegninger viser en anselig Bygning ved Enden af Østfløjen, og Forfatteren af det paagældende Afsnit af det brandenborgske Kunstinventar er da heller ikke, netop paa Grund af Bygningens Beliggenhed, i mindste Tvivl om, hvorledes den skal tydes: »Foran Sydenden af Fløjen (Østfløjen), i en Afstand af faa Meter fra denne, stod i Middelalderen og endnu i det 18. Aarhundrede, ..., en toetages Bygning, hvis Sydside oplivedes af tre store runde Blændbuer og som var dækket af et øst-vestligt forløbende Saddeltag. Dens Muraabninger bestod kun af nogle faa, smaa, smalle

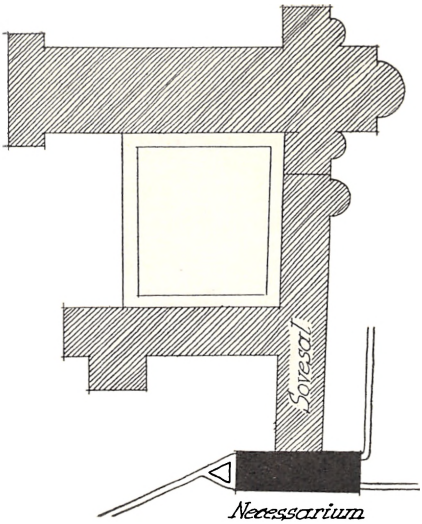

Westminster Abbey, London.
Tilstand Aar 1100.

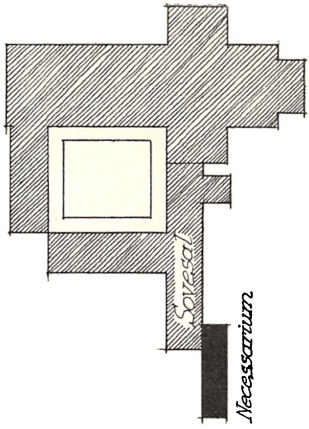

Bardney (Engl.).
Tilstand omkr. 1150.

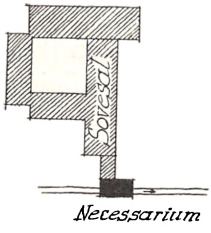

Little Marlow (Engl.).
Tilstand omkr. 1200.

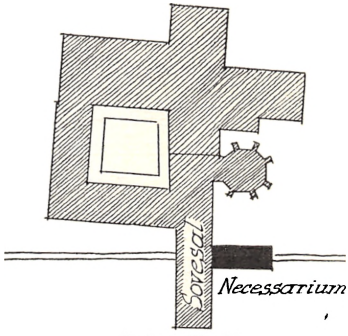

Bolton (Engl.).
Tilstand i 1300'erne.

Fig. 5. Engelske Klosterplaner (1:2000).
Necessariet angivet med sort.

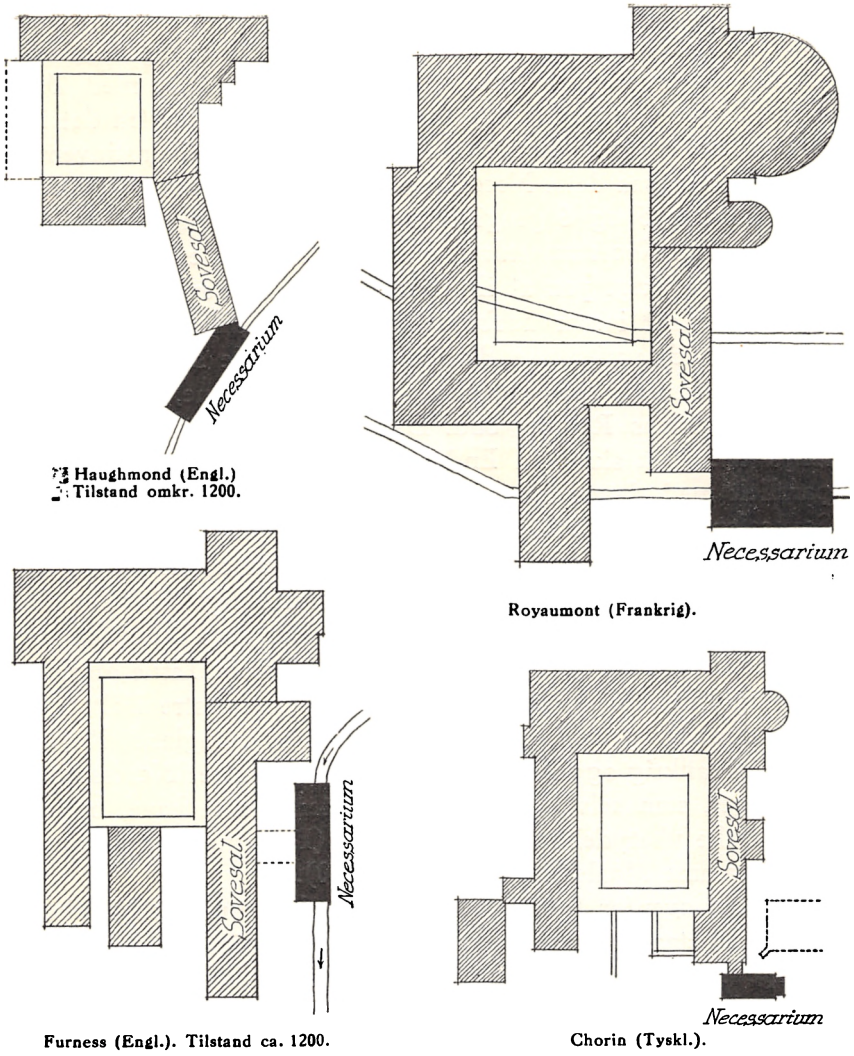

Fig. 6. To engelske, en fransk og en tysk Klosterplan (1:2000).
Sml. Fig. 5.

Vinduer; derfor, og paa Grund af dens Beliggenhed, er der ingen Tvivl om, at den indeholdt et større Latrinanlæg, som ved smalle Gange i begge Stokværk stod i Forbindelse med Østfløjen. Disse Gange er endnu indtegnede paa Planen fra det 18. Aarhundrede . . .«*) Som ovenfor antydet regner Kunstinventaret med, at ogsaa dette Necessarie var gennemskyllet af Vand.

Figurerne 5 og 6 gengiver nogle faa af de mange kendte udenlandske Necessarieanlæg. Ved Udvælgelsen er der saa vidt muligt lagt Vægt paa at illustrere Beliggenheden: Uvægerligt, undtagelsesløst i nær Forbindelse med Sovesalen i Østfløjen, men med lidt varierende Placering indenfor de saaledes givne, snævre Grænser, saaledes som Terrænforholdene, og dermed Vandstrømmens Retning bød. Det kan hægtes paa tværs, paa langs eller paa skraa til Enden af Østfløjen, det kan lægges parallelt med denne i nogen Afstand og være forbundet med Sovesalen med en Bro. Udvalget illustrerer endvidere, at dette vandgennemstrømmede Necessarium ikke var noget for en enkelt Munkeorden særegent, men at det var obligatorisk for alle Retninger. Af de otte gengivne Klostre tilhørte tre Benediktinere (Westminster Abbey, Bardney og Nonneklosteret Little Marlow, alle engelske), to Augustinere (de engelske Klostre Bolton og Haughmond) og tre Cisterciensere (Furness i England, Royaumont i Frankrig og Chorin i Tyskland). Og at et Necessarium var noget, som selv det mindste Kloster maatte have, beviser det ganske ubetydelige Little Marlow. (Planerne er reproducerede i samme Maalestoksforhold, 1:2000).

Af det ovenfor fremlagte Materiale, der kun er en Brøkdel af det, der staar til Raadighed som let tilgængeligt, ser man, hvor indispensabelt et Necessarium har været for et Kloster, hvor Ordensreglerne skulde overholdes. At saadanne Bygninger jævnlig var endog meget anselige, er kun en naturlig Følge af de Krav, der stilledes til dem. Som hver Klosterbroder havde sin faste

*) Die Kunstdenkmäler der Prov. Brandenburg. Bd. 3, Side 87 f. — Se ogsaa sst. S. 57.

Plads i Klosterkirkens Kor, i Kapitelsalen, i Refektoriet, i Dormitoriet, saaledes maa han ogsaa have haft den i Necessariet. Dette var i hvert Fald Idealet, og hvorfor det skulde være saadan, behøver vel ikke nærmere Forklaring. Vi skal undlade at anføre de hygiejniske og ikke mindst sædelige Grunde, der taler herfor og blot bemærke, at der naturligvis har været Klostre, der en Overgang eller i længere Tid har været i den Grad i Vælten, at det var plat umuligt at give hver Broder en fast Necessarieplads. Men hvor nær man var Idealet selv i slige Tilfælde, bærer det 45-foldige Necessarium i Cluny og det 55-foldige i Canterbury tilstrækkeligt Vidne om.

Rent ud fantastiske var til Tider den tyske Ridderordens Løsninger af Necessarieproblemet. Brødrene var her paa een Gang Krigere og Munke, levende i Fællesskab og underkastet en fast Regel som i alle andre Ordener. Deres Borge var derfor firfløjede som et Kloster og havde, saa nær man kunde komme det, samme Rumfordeling som et saadant. Det kunde til Tider være besværligt nok at indrette et tilbørligt Necessarium, men man skyede ingen Anstrengelser i saa Henseende. Resultaterne kan endnu beundres i Thorn, paa Højmesterborgen i Marienburg og ved det befæstede Herrekloster, der er knyttet til Domkirken i Marienwerder.*) Her ligger Klosterborgen højt (Fig. 7), hvorfor Necessariet har maattet placeres et Stykke derfra ude i Floddalen. For at klare Problemerne formede man det som et ca. 35 Meter højt Taarn med en Sidelænge paa smaa 9 m og satte denne Kæmpebygning i Forbindelse med Klosteranlæget ved Hjælp af en formidabel, muret Bro, hvilende paa fem mægtige Munkestenspiller og overdækket. Broen er omkring 55 m lang, dens største Højde, nær Taarnet, er rundt regnet 25 m. Jeg ved ikke, hvormange Domherrer, der var knyttet til Klosterborgen, da dette forbløffende Anlæg blev fuldført, som nævnes

*) Bau u. Kunstdenkmäler d. Prov. Westpreussen. Kreis Marienwerder (Danzig 1898), S. 52 ff. — Necessarie-Anlæg af denne Art kaldes almindeligvis Danzigere (Danzke), se foruden anf. V. Note 107 især Piper: Burgenkunde, München 1905, S. 451 ff.

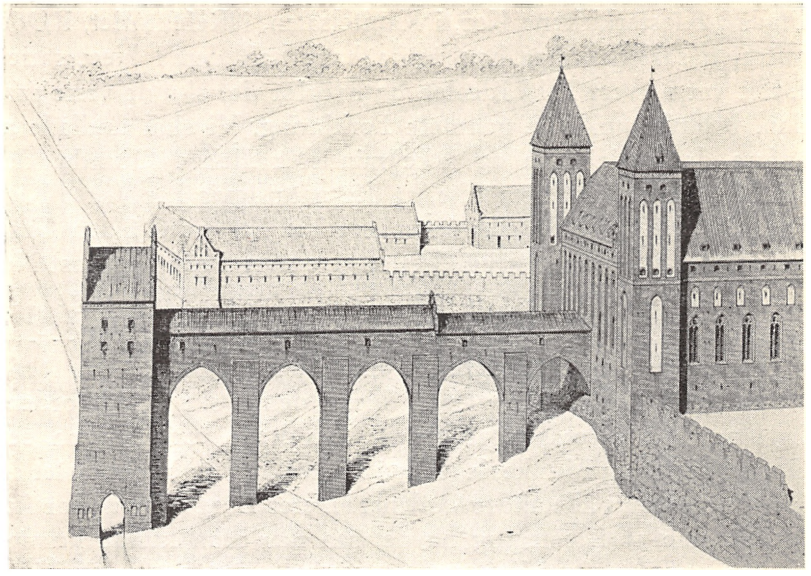

Fig. 7. Necessariet ved Domklosteret i Marienwerder (Westpreussen), set fra Syd. Vandløbet, der fører gennem Necessarie-Taarnet, er afledt fra Floden Nogat.

en enkelt Gang 1393, men vel er noget ældre. Domkapitlet blev oprettet 1285 og bestod dengang kun af 6 Riddere.

Men tilbage til Æbelholt. Vi har her en grundmuret Munkestensbygning, gennem hvilken der med Flid er ført en kunstigt gravet Rende, hvis Vandstrøm har kunnet reguleres med en Sluse. Den er meget anselig (ca. 11×7,5 m), ligger parallelt med Østfløjen i en Afstand af knap 9 m fra denne. Der er Spor af, at de to Bygninger har været forbundet med hinanden ved en Træbro, baaret af Stolper. For at faa det vandgennemstrømmede Hus saa tæt paa Østfløjen som muligt har man maattet føre Renden i store Sving først udenom Kapellet og siden om Klosterkirkens Kor. Alle Forhold peger bort fra, at Bygningen kan have været en Mølle — jeg maa her indskyde, at jeg ikke kender een eneste Klostermølle med en saadan Beliggenhed — hvad er den saa? Er man blot saameget kulturhistorisk bevandret, at

man kender det ovenfor i Uddrag anførte Sammenligningsmateriale, hvilket ikke er uoverkommeligt og dog nødvendigt for overhovedet at kunne udtale sig om Sagen, saa kan Svaret kun blive eet: Æbelholtbygningen er et Necessarium, ret anseligt efter vore Forhold, men et rent Vajsenhusbarn sammenlignet med, hvad Udlandet er i Stand til at byde paa.

For at gøre Ret og Skel har jeg ikke ladet noget uforsøgt. Naar nu den eneste akceptable Forklaring paa det mærkelige Æbelholthus var den, at det maatte have været et Necessarium, saa var det tænkeligt, men paa ingen Maade sikkert, at denne Brug havde efterladt sig paaviselige Spor i Jordbunden. Stærkere Ophobning af Fækalier gennem længere Tid højner Jordens Indhold af Fosfat ganske betydeligt, muligt kunde man ved Analyse af Jordprøver faa endnu et Fingerpeg om, hvortil dette Vandhus havde været opført og benyttet. Men Forholdet var jo rigtignok det, at man ikke paa Forhaand kunde love sig noget sikkert Resultat af Undersøgelsen. Det, det fremfor alt kom an paa, var nemlig at finde frem til det Sted, hvor Vandstrømmen endte, eller dog i hvert Fald kun var i meget ringe Bevægelse. Først her var der Mulighed for, at Fækalierne kunde synke til Bunds og saaledes efterhaanden øge Fosforsyreindholdet. Der blev ialt udtaget 52 Jordprøver, hvilket foretoges af Afdelingsgeolog Werner Christensen personlig. Samme Videnskabsmand, der som den første herhjemme har vist, hvilke betydelige Resultater slige Undersøgelser kan føre til, har siden velvilligst foretaget de fornødne Analyser af Prøverne, en Haandsrækning for hvilken jeg takker ham hjerteligt. — Enheden for de mig opgivne Tal er den sædvanlige Fosfatgrad: Antal Milligram P_2O_5 (Fosforsyreanhydrid) i 100 Gram Jord.

Kortet Fig. 8 viser, hvor de afgørende af alle disse Prøver er taget. De ikke viste, vidtspredte, tjente kun til i Almindelighed at oplyse, hvad der var den gennemsnitlige Fosfatgrad paa Klostertomten. Fosfatindholdet var som ventet af et Sted, der havde været intensivt beboet i flere Aarhundreder, gennemgaa-

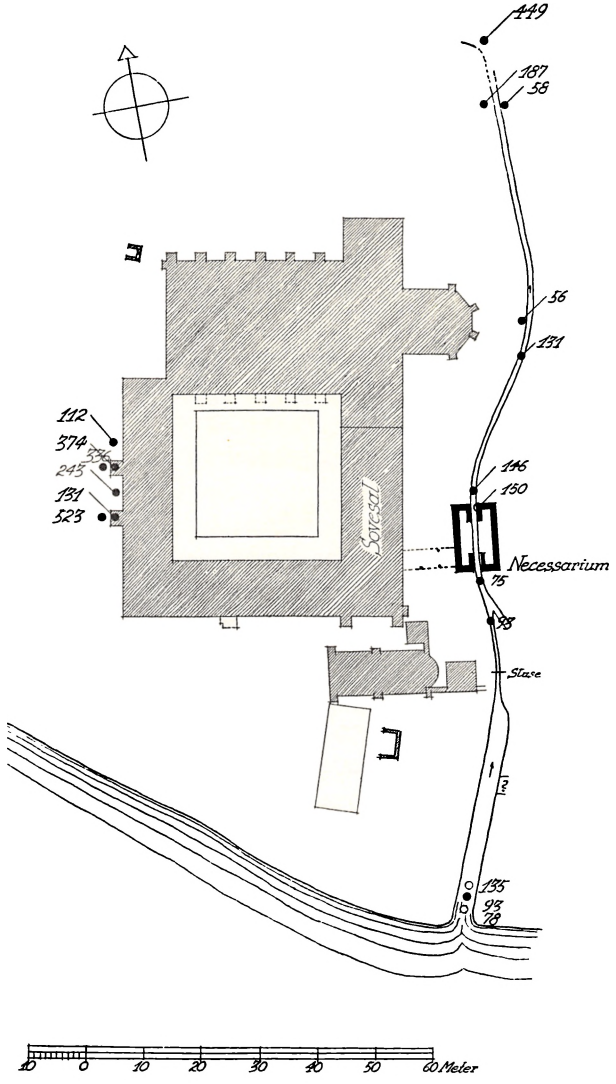

Fig. 8. Kort over Jordprøver, tagne paa Klostertomten (Sorte Prikker). Tallene angiver Indholdet af Fosforsyre (Milligram Fosforsyreanhydrid i 100 g Jord).

ende højt, svingede fra 50—75 til omkring 150, hvilket svarer til Forholdene i Centret af en af vore ældgamle Landsbyer. Anderledes faldt de Prøver ud, som blev taget i og omkring de to Udbygninger paa Klosterets Vestfløj, Lægbrødrenes to »Hemmeligheder«, forneden aabne Latrinskakter, samt de, der stammede fra den gravede Rende, der fører gennem Necessariet. Det højeste Fosforsyreindhold (523), der er paavist paa Klostertomten, fandtes lige udenfor den søndre Hemmelighed. Inde i Hemmeligheden var det lavere (131), hvilket skyldes dels at Udgravningen her var ført ekceptionelt dybt inden Prøven blev taget, dels at der muligvis her, som i andre Indretninger af denne Art, oprindelig har været anbragt en udad skraanende Slisk, som forlængst er forsvundet. Ualmindelig højt var ogsaa Fosforsyreindholdet saavel i som lige udenfor den nordre Hemmelighed; mellem dem var det kun lidet over Normalen; Nord for den nordre en Del under Normalens øverste Gennemsnitsgrænse. Lige saa talende var Forholdene i Necessarierenden. I hele dennes Forløb, saavel Syd for Necessariet som i dette og Nord for Necessariet, svingede Fosforsyreindholdet mellem de gennemsnitlige Maksimums- og Minimumsværdier, som er karakteristiske for Tomten som Helhed, bortset fra de to Vesthemmeligheder. Men helt mod Nord, omkring 80 m fra Necessariet, fandtes Æbelholts næsthøjeste Fosforsyreindhold: 449. Paa dette Sted løber Renden ud i et ældgammelt Mosehul, i hvis Bund der findes et Tørvelag, som ikke er blevet gennemgravet ved Anlægget af Necessarierenden, der udvidede og tabte sig paa dette Sted. Her har Fækalierne kunnet synke til Bunds, fordi Vandet var roligt, derfor den høje Fosfatgrad. At Tallene ellers, for Renden som Helhed, ligger paa det jævne, er kun i sin Orden. Hvad der blev deponeret i Necessariet, skylledes jo straks bort af Vandet; kun under tørre Somre har noget kunnet fæstne sig i Renden selv; men iøvrigt svarer Tallene herfra til dem paa Tilkastningsfylden. — Man kan vistnok paa dette Grundlag fast-

slaa, at Fosforsyreanalyserne bekræfter, hvad common sense og europæisk Sammenligningsmateriale allerede har sagt.

Jeg har i sin Tid antydet som en Mulighed, at man her i Norden, allerede før Æbelholtgravningerne begyndte, havde fremdraget et Necessarium i Varnhem. Jeg indrømmer, at det var Hykleri, naar jeg udtrykte mig saa forsigtigt, jeg var nemlig i Virkeligheden aldeles sikker i min Sag, og det er jeg for saa vidt stadig. Møller-Christensen viser som Fig. 26 en Grundplan af dette svenske Cistercienserkloster, efter Axel Forsséns, Udgraverens, lille Turistpjece (Svenska Fornminnesplatser, N:o 8), det eneste trykte, der var til Raadighed for mig, da jeg fremsatte min Omtydning, og ogsaa den, Møller-Christensen citerer. Det er ikke undgaaet mig, at der Syd for Varnhems Refektorium, i Bunden af Kloakrenden, altsaa paa det Sted, Vandet passerer efter at have gennemløbet det, Møller-Christensen med Forssén kalder Abbedhuset, jeg Necessariet, findes en Brønd og heller ikke, at Varnhems fortjenstfulde Udgraver, Forssén, om denne ytrer, at den troligvis er »byggd att vara en sista reserv, därest vattnet en torr sommar skulle tryta«. Men jeg kan ikke se rettere, end at hverken Forssén eller jeg i særlig Grad er forpligtede ved denne uden Udgravningsbevisligheder og med noget Forbehold fremsatte Formodning. Derimod synes det at være undgaaet Møller-Christensen, at Forssén begynder Afsnittet om Kanalen med følgende Ord: »I lavabon, köket och *östra* och västra längans sydrum ha funnits vatten och avloppsledningar av olika slag. Avloppsledningarna ha varit anslutna till den stora vattenkanalen, som från områdets sydöstra hörn passerar under abbotshuset . . .«. Ledningen i Østfløjen ses paa Forsséns Fig. 20, foruden paa hans Plan (Møller-Christensen Fig. 26); det er af disse Afbildninger klart, at det drejer sig om et Udløb, ikke om et Indløb. Det er altsaa Spildevand, der herfra er ført ud i Kanalen, og Ledningen er dermed afsløret som en Kloak. Men denne Kloak udgyder altsaa sine snavsede Vande i Hovedledningen *ovenfor* den omstridte Brønd, og det er dermed uden vi-

dere aabenbaret, at Brønden ikke paa nogen Maade kan have været en Drikkebrønd. Fænomenet kan rigtigere forklares som en Rense- og Samlebrønd, som det kunde være bekvemt at have paa dette Sted, saa nær ved Necessariet, i hvilket der, som Forholdene paa Æbelholt viser, lejlighedsvis tabtes adskilligt. Jeg skal ikke afdisputere Forssén, at det nordøstre Underrum i Necessariet kan have været Værksted, der var jo ingen Grund til at lade det ubenyttet, heller ikke at der ovenpaa kan have været indrettet et Rum til Abbeden, omend dette hverken kan bevises eller blot sandsynliggøres. Men at denne vandgennemstrømmede Tilbygning til Sovesalsfløjen som Hovedformaal har haft at tjene som Varnhem Klosters Latrin, Necessarium, er soleklart. Naar en Bygning af denne Karakter og placeret paa denne Maade er et Necessarium i Frankrig, England og Tyskland, de Lande, hvorfra Norden modtog sin Klosterkultur, saa kan den umuligt være noget helt andet i Sverige.

Den svenske Parallel til Æbelholt-Necessariet staar altsaa fast; tilbage staar at undersøge, om der findes eller kan findes, danske Paralleller. Dette Spørgsmaal kan med nogen Ret besvares bekræftende. I 1933 udgravede Aage Roussell mellem Herlufsholms, det middelalderlige Skovklosters, Østfløj og Susaaen en mærkelig Bygning.*) Den laa vinkelret paa Østfløjen, omkring 18 m fra dennes Nordøsthjørne; tværs gennem Huset løb en 2 m bred, stensat Rende, som det syntes en afledt Arm af Susaaen. Selv om Afstanden fra Østfløjen synes vel stor, er der i høj Grad Mulighed for at ogsaa denne Bygning har været et Necessarium. Terrænet stiger meget stærkt op mod Østfløjen, hvor det ligger ca. 6 m over Susaaens Vandspejl; det har altsaa været forbundet med betydelige praktiske Vanskeligheder at rykke nærmere. Heroverfor har det spillet en mindre Rolle, at det forbindende Trægalleri — hvis Tydningen er rigtig — maa have været dobbelt saa langt som paa Æbelholt. Uden fornyet Udgravning er det dog næppe muligt at komme til fuld Klar-

*) Beretning i Nationalmuseets II. Afd.

hed. Det kan jo være, at Necessariet, hvis Eksistens dog er indiceret ved Renden, har ligget noget sydligere, parallelt med Sovesalsfløjen, men dog, paa Grund af Terrænforholdene, alligevel skilt fra denne, og at Renden kun er ført (skraat forøvrigt) igennem den afdækkede Bygning for ad den korteste Vej at naa Necessariet. I saa Fald maa det sidste kunne findes og udgraves.

Af andre — ikke undersøgte — Muligheder kan nævnes de to berømte sjællandske Klostre Esrom og Sorø. Paa Esrom staar som bekendt nu kun een eneste af Klosterbygningerne bevaret. Den har i sin Tid været en Udløberfløj fra selve Klosterfirkantens østre Længe, og der er endnu i Bygningens vestre Del tydelige Spor af, at et Vandløb har løbet paa tværs gennem den, et Vandløb, der omtales paa Kristian 4.'s Tid som den gamle Aa igennem Klosteret.*) Møllens Plads er her velkendt. Den laa Sydvest for Klosteret paa den nuværendes Plads. Det kan altsaa ikke være for dens Skyld, at Vandløbet er ført gennem den bevarede Bygning. Man maa derfor antage, at Esrom Klosters Necessarium enten har været indrettet i den bevarede Bygning eller ligget lige i dens Nærhed. Hvad Sorø angaar, vides det, at der i Begyndelsen af 1600'erne endnu stod en muret Bygning vinkelret paa Sovesalsfløjen, nær dennes Sydende. Bygningen omtales i Synsforretningerne fra denne Tid som staaende over Møllerenden, der jo almindelig antages at være anlagt af Sunesønnerne kort efter Aar 1200. Fundamenter, lokaliseret under det saakaldte Ingemanns Hus, stammer sandsynligvis fra Klosternecessariet. Ogsaa her kendes Møllens Plads. Den laa som i Esrom Sydvest for selve Klosterlængerne, hvilket var besværligt, eftersom Renden, hvis Vand kom helt oppe fra Tuel Sø, først maatte gøre en Omvej Østen om Klosteret.

Der kunde anføres flere Muligheder, men jeg skal indskrænke mig til sluttelig at fremhæve Øm, hvor man ifølge Øm Klosters Krønike**) ikke turde slaa sig ned her paa Tomten mellem Guden-

*) I. B. Løffler: Esrom Kloster (1897), Fig. 1 og Tavle II. Aaen: S. 5 (med Note 2).

**) Jørgen Olriks Oversættelse i: Hist. Aarb. f. Aarhus Stift. 1932. S. 75.

søen og Mossø, før en kunstforstandig Munk havde maalt Vandstanden mellem de to Søer og Højden af det Land, der skulde gennemgraves mellem dem. Da Munkene havde faaet bekræftet, at de kunde skaffe sig Vand, alt det, de havde Brug for, flyttede de med Glæde til det nye Sted. C. M. Smidts Udgravninger af Tomten har vist, at Øm-Munkene trak tre Kanaler tværs over Tangen mellem de to Søer, een paa hver Side af Klosteret og en tredje, større noget længere mod Øst. I den vestre af disse Render har Smidt ca. 20 m Syd for Klosterets Sydvesthjørne paavist en Sluse. Fra denne stryger Renden tæt forbi Vestfløjen, fra hvilken der er ledet Spildevand ud i Kanalen. Dennes Karakter er dermed givet, og det forundrer ikke, at der i den, længere mod Nord, er fundet et Klosetlaag med to Aabninger. Dette viste, at der i Forbindelse med Lægbroderfløjen havde været anlagt et Necessarium over Renden. Selve Bygningen er endnu ikke eftersøgt, lige saa lidt som Munkenes Necessarium, hvis fordums Eksistens dog er indiceret af den østre Rende. Der er ingen Grund til at tro, at Øm-Munkene skulde have været ringere stillet end Lægbrødrene, og den østre Rende bliver temmelig meningsløs, hvis den ikke har skullet levere Vand til et Necessarium af den Art, Ordensregelen forudsætter.

Mange Fund og Iagttagelser peger altsaa hen til, at Æbelholt-necessariet ikke kan have været et isoleret Fænomen i dansk Middelalder-Arkitektur. At det er det første Anlæg af sin Art, der er fuldt udgravet og belyst, er en anden Sag, men dette Forhold er noget, Tiden vil bøde paa. Af det lige anførte fremgaar, at der er Steder nok, hvor der kan tages fat med grundet Formodning om et godt Resultat. Jeg haaber selv at faa Lejlighed til at gøre dette Arbejde, saa snart det bliver muligt og under Forudsætning af, at eventuelle interesserede Myndigheders Tilladelse kan opnaas. Det er dog en Side af Klosterkulturen, det nok er værd at beskæftige sig med, saa meget mere som den synes at være lidet kendt herhjemme, mens den foreligger dagklart belyst i Udlandet, bortset muligvis fra Sverige.

Helligt Vand?

I en Afhandling, trykt i Bibliotek for Læger (September 1939), betitlet Sct. Vilhelms Kapel, et Mirakelkursted og Helligvand ved Æbelholt Kloster i det 13. til 16. Aarhundrede, samt senere har Møller-Christensen gjort sig til Talsmand for den Opfattelse, at Vandet i den gravede Rende paa Æbelholt har været helligt, benyttet til Mirakelkure i Forbindelse med Dyrkelsen af Sct. Vilhelm. Til Støtte herfor anfører han dels de Eksempler paa mirakuløse Helbredelser, der staar opregnet i det danske Middelalderskrift »Abbed Vilhelms Levned«, forfattet kort efter 1210, dels jævnfører han de Fund, ikke mindst af Keramik, der er gjort i Renden i det ovenfor bestemte Hus, Renden gennemløber, med Karakteren af det Fund, som vanlig gøres ved Undersøgelser af vore Helligkilder. Andet fremfører han ikke til Gunst for sin formentlige Opdagelse, og andet er der for saa vidt ikke at tage Stilling til, naar man, hvad der er naturligt i denne Forbindelse, efterprøver dens Holdbarhed.

Hvad nu den ene Halvdel af Bevislighederne angaar, de af Helgenlegenden optegnede Helbredelser, saa kan ingen fragaa, at her taler vor Middelalder lyslevende til os. Paa Grundlag af Beretningerne har Møller-Christensen meget stringent delt Kurmetoderne i syv Kategorier, fire der findes anvendt før Abbed Vilhelms Død 1203, tre andre, der var en vogue efter dette Tidspunkt. Af de fire første beviser ingen noget som helst for Rendevandets Vedkommende. 1) At drikke Vand fra Abbedens Kilde, kan ikke være nogen Helbredelsesmetode, pegende hen til Renden, der jo er et Kunstprodukt, ikke en Kilde. De tre næste udgaar af sig selv, de er: 2) At spise af Abbedens daglige Føde, 3) simpel Haandspaalæggelse, 4) Massage (det drejer sig om Abbedens egen Hest, som han helbredte under en Rejse til Rom). Af de tre Metoder, som var i Brug efter Vilhelms Død, udgaar de to af Møller-Christensen sidst opregnede, nemlig den, der gaar ud paa at tilbringe en højhellig Stund paa Abbedens Grav hensunken i Bøn og Paakaldelse, samt den, som blot bestaar i at

paakalde Abbed Vilhelms Navn, ligegyldigt hvor man befinder sig. Tilbage af alt det anførte bliver kun en Metode, der synes at kunne være lovende, den der fuldkommes ved at drikke eller bade sig med Æbelholt specielle Relikvievand, der i »Abbed Vilhelms Levned« kaldes: »aqua medicinalia«. Recepten for dette Middel er i Korthed den, at et Par af Abbedens Tænder vaskes i Vand, der saa straks er virksomt. Af Beretningerne om Helbredelser af denne Art fremgaar dog, at det er fuldstændig ligegyldigt, hvad Vand der benyttes, intet Steds siges det, at Vandet er taget fra Klosterets aquæ ductus, der dog omtales i Abbed Vilhelms Breve og meget vel kunde være vor gravede Rende. Det er forøvrigt slet ikke nødvendigt at bruge Vand; et særligt Tilfælde er refereret, hvor man i en snæver Vending bruger Valle, og det viser sig at hjælpe fuldt saa godt. Der er altsaa intet middelalderligt Testimonium for, at Vandrenden nogensinde har været betragtet som hellig.

Møller-Christensens andet Indicium søger han i Smaafundene, der i Mængde er optaget fra Renden og Huset, og som han parallelliserer med de Fund, almindeligvis dog fra langt senere Tider, man enten virkelig har fundet i vore Helligkilder, eller venter at finde, fordi saadanne Sager bevisligt i relativt sen Tid vides at have været ofret i dem herhjemme. Det drejer sig om Krukker, Kander eller Beholdere af enhver Slags, som man drak det hellige Vand af, og saa straks efter slog i Stykker paa Bredden. Endvidere ofrede man Penge, som kastedes i Vandet, og endelig efterlod Patienter med udvendige Sygdomme deres Bandager, der kunde være sammenholdt af Bæltespænder, Hægter og Maller, eller af Knappenaale, paa Bredden. Metallet bevaredes, men Tøjet raadnede bort. Kærestefolk og Nygifte ofrede Synaale og Knappenaale. Af og til snød man og nedlagde Knapper i Stedet for Penge.

Se, alle disse Ting er virkelig fundet i Renden og i Huset, saa for saa vidt skulde Tesen være, om ikke bevist, saa dog sandsynliggjort. Der er blot den Hage ved det, at der foruden

de just anførte Sager er fundet et Utal af andre Sager i Renden og det Hus, den løber igennem. Der er fundet Styli (Skrivegrifler), Spillebrikker, Tærninger, en Skakfigur, Blækhorn, Fiskekroge, Nøgler, Jernbeslag af alle Slags, Søm, Klædeplomber, Metalaffald, kort sagt en Vrimmel af ganske inkommensurable Ting, som det for Pladsens Skyld er ugørligt at opregne allesammen. Der er snart sagt ikke den nogenlunde letflyttelige Løsgenstand, som vides benyttet i Middelalderen, der ikke har efterladt sig et og andet Brudstykke i Renden. Videnskabeligt set er det en ret betænkelig Metode fra et rigt varieret Fundmateriale at udvælge nogle enkelte Kategorier, tage dem til Indtægt for en Opfattelse og forbigaa Resten i Tavshed. Forklarer Møller-Christensen ogsaa de her paapegede Fund som Vidnesbyrd om Helligvandsdyrkelse, saa maa man melde Pas. I saa Fald vil vi for Fremtiden i ethvert samlet Fund af Middelaldergenstande, optaget fra Vand, det være sig fra en Brønd, en Stadsgrav, en Aa, maatte se et muligt Udslag af Helligvandskult.

Møller-Christensen mener, at de 20 Kander, hvis Skaar saa godt som alle er fundne i Renden, saaledes at de maa være gaaet i Stykker i denne, forsætligt er knust paa Rendens Bred. Hvorledes han kan afgøre, om en Krukke er slaaet i Kvas med Overlæg, eller gaaet med i Løbet ved et Uheld under Vandhentning, er gaadefuldt. Paa et saadant Sted maa der nødvendigvis være gaaet en Kande i Stykker om Aaret, eller hvert andet Aar, ved rene og skære Uheld. Desuden er 20 Kander af en Type, som herhjemme har været i Brug i et Aarhundrede, eller mere, ikke noget stort Antal. Hvis vi havde fundet flere Hundrede, havde Sagen været en anden. Og saa er der Mønterne. I 1939 talte Møller-Christensen om tre Hundrede, nu, i 1949, er Antallet reduceret til et Par Hundrede, hvilket er nærmere det rigtige. Fra dette Tal fragaar, for Møller-Christensens Formaal, en betydelig Procentdel. Det drejer sig om et ret stort Antal Korshvide fra o. 1450, der er fundet paa et meget lille Areal i et senere brudt Indløb vestligt i Necessariets Sydgavl, et Indløb,

der forøvrigt staar i Forbindelse med den Ombygning af Necessariet, jeg omtalte i Æbelholtbogen, hvor jeg kort nævnte, at dettes Drænkanal var flyttet hen langs Bygningens vestre Langvæg. Disse Korshvide*) kan naturligvis ikke være faldet derned enkeltvis. Tages til Indtægt for Helligvandsteorien kan de ikke, eftersom Kanderne er indtil halvandet Aarhundrede ældre, og man vel ikke kan tænke sig Kandeofringer til een Tid, Møntofringer til en anden. De paagældende Korshvide stammer snarest fra en hel Pung, der er tabt i Indløbet og siden raadnet bort. Fordelt paa det ikke lille Areal, Necessariet og den nærmest Syd herfor liggende Del af Renden dækker, bliver Møntrigeligheden vel stor, men dog langtfra saa overvældende, at man maa ty til Møller-Christensens Møntofringsteori for at forklare den. Forholdet er det, at med de Metoder, jeg har anvendt paa Æbelholt, er der saavel i Renden, som paa mange andre Steder af Klostertomten, fundet flere Gange det Antal Mønter, man ellers har hjembragt fra den Slags Gravninger. Som Eksempel kan jeg anføre, at jeg har ladet et kun 30 cm tykt Jordlag i Niveau med Træhuset U's Stolpesten, ialt et Areal paa ca. 27 Kvadratmeter, harpe, og at dette Foretagende indbragte 12 Mønter. Og det var endda et Sted, hvor man ikke kunde vente at finde noget særligt.

Til alle disse Betænkeligheder kommer saa een afgørende Mangel. Møller-Christensen har ikke henvist til et eneste Paralleltilfælde; han har ikke givet noget hjemligt eller udenlandsk Eksempel paa, at en kunstig, gravet Rende, der modtager sit Vand fra en almindelig Sø, har været Genstand for Kildedyrkelse i Middelalderen eller senere. Jeg ser her ganske bort fra, at det Hus, til hvis Gennemskylning Renden er anlagt, uomstødeligt er bevist at være en Klosterlatrin, og ikke en Vandmølle. Det gør ingen Forskel. Som Drikkevand har Strømmen i Renden paa hele Strækningen Syd for Bygningen været lige egnet, hvorledes man saa end tyder denne sidste.

*) Korshvide = Sølvmønt med et Kors paa (tidl. undertiden anvendt som Amulet o. l.).

Forholdet er ganske simpelt det, at der altid har færdedes mange Mennesker i dette Hjørne af Klosteranlæget. Paa visse Aarstider har der været Trængsel omkring Abbed Vilhelms Mindekapel. I en Stimmel tabes der flere Penge end paa lidet befærdede Steder. I Klosteret boede der en stor Stab, som lejlighedsvis hentede Vand i Renden; Træbygningen, der maa være rejst henimod 1360 eller ret kort efter, paa den Tid Møller-Christensen anser for at være Kildedyrkelsens egentlige Epoke, havde andre Beboere, for hvem det faldt endnu nemmere at gaa til Renden i samme Ærinde. At disse Mennesker lejlighedsvis satte en Kande til, er noget man maa regne med. Endelig er Necessariet blevet brugt dagligt i mindst et Par Hundrede Aar. Det er en ganske verdensfjern Tanke, at der ikke i dette lange Tidsrum skulde være tabt, eller med Vilje bortkastet en Mængde Ting gennem Aabningerne i Sæderne.

Resultatet af denne Vurdering maa blive, at Teorien om den hellige Vandrende paa Æbelholt ikke kan akcepteres.

Nationalmuseet, i April 1949.

C. G. Schultz.

De Fig. 5 og 6 viste Klosterplaner er tegnet paa Grundlag af flg. Værker: Westminster Abbey:: Royal Comm. on Hist. Mon., London, vol. 1, p. 83 (The rere-dorter ɔ: Necessariet), samt: Archaeologia, vol. 83, p. 227—236 (Kirken). — Bardney: Archaeological Journal, vol. 79, p. 1 f. — Little Marlow: Arch. Journ., vol. 59, p. 307 (Necessariet: p. 320—21). — Bolton: Arch. Journ., vol. 91, p. 368 f. — Haughmond: Arch. Journ., vol. 85, p. 217 f. — Royaumont: Marcel Aubert: anf. V., Fig. 34. — Furness: Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiq. and Arch. Society, vol. 16, p. 221—302. (Necessariet: p. 267 f.). — Chorin: Die Kunstdenkmäler d. Prov. Brandenburg. Bd. 3 (Kreis Angermünde), p 47—106.

SAMFUNDETS VIRKSOMHED

FRA 1. OKTOBER 1947 TIL 30. SEPTEMBER 1948

FREDAG den 30. Maj 1948 afholdt Samfundet sin 41. ordinære Generalforsamling paa Hotel „Øresund" i Helsingør. Viceinspektør *H. C. Rosted*, Hørsholm, valgtes til Dirigent.

Formanden, Museumsdirektør *Knud Klem*, Helsingør, aflagde Beretning for 1947—48, idet han særlig omtalte Aarbogen 1947, hvorefter Indholdet af den kommende Aarbog for 1948 blev behandlet. Med Hensyn til Aarbogen 1949 udtalte Formanden, at man havde tænkt sig at hellige den Grundlovens Jubilæum og Mindet om Treaarskrigen, idet man haabede, at der rundt om i Amtet fandtes Folk, der kunde finde noget Stof frem, f. Eks. gamle Soldaterbreve, ligesom man ogsaa haabede at faa tilvejebragt noget lokalhistorisk Stof i Forbindelse med Grundlovens Tilblivelse. (Skriftudvalget er dog senere kommet til Erkendelse af, at denne Plan næppe kan fastholdes, idet en Opfordring indrykket i alle Amtets Aviser for at fremkalde Stof af omtalte Art desværre kun har givet et enkelt Resultat). Endvidere meddelte Formanden, at Samfundet nu har ca. 650 Medlemmer, og at det var Tanken for Fremtiden at lade Generalforsamlingen blive efterfulgt af et Foredrag. Samfundet har iøvrigt beskæftiget sig med Besættelsestidens Historie, og for at faa Sagen klarlagt er der udsendt Spørgeskemaer til Sognepræster og andre. En Del Besvarelser er allerede indkommet, og forhaabentlig vil ogsaa de andre komme ind. I denne Forbindelse efterlyste Formanden større Tilskud især fra Sognekommunerne. Beretningen godkendtes.

Derefter forelagde Kassereren, Sparekassedirektør *C. Andersen*, Hillerød, det reviderede Regnskab for 1947—48, der balancerede med Kr. 5.535,61. Decharge gaves.

Formanden forelagde derefter det paa sidste Generalforsamling ved første Behandling vedtagne Lovforslag, der for at faa Lovkraft skulde vedtages ved denne anden Behandling. Det vedtoges i den foreliggende Form, idet dog Kontingentet fastsattes til 5 Kr. aarlig.

Efter Lodtrækning afgik følgende 5 Bestyrelsesmedlemmer: *C. Andersen* (Hillerød), *Villads Christensen* (Græsted), *Erland Gribsø* (Frederiksværk), *Knud Klem* (Helsingør) og *Karl Larsen* (Farum). De genvalgtes alle.

De to Revisorer, Hovedbogholder *H. P. Olsen* og Kommunaldirektør *Chr. Svendsen*, begge Hillerød, genvalgtes ligeledes.

Efter Generalforsamlingen holdt Højskolelærer, Dr. phil. *Roar Skovmand*, Krogerup, Foredrag om „Demokratiets Fødsel i 1848". Det livfulde Foredrag paahørtes med stor Interesse af Forsamlingen. Til dette Foredrag var udover Medlemmerne indbudt Lærerne ved Helsingør Gymnasium, Helsingørs to Folkeskoler, ved Tikøb Skolevæsen og enkelte andre Skoler saasom Humlebæk og Fredensborg Skoler, Byraadet i Helsingør samt Tikøb Skolekommission. Desværre havde kun faa benyttet sig af Indbydelsen; der var kun 30 Tilhørere ialt til Stede.

Foredragsholderen indbød paa Generalforsamlingen Samfundet til et Møde paa Krogerup Højskole. Dette Møde afholdtes Søndag den 10. Oktober 1948 Kl. 15. Programsekretær ved Statsradiofonien, cand. polit. *K. B. Andersen* talte om „Friske Rejseindtryk fra Grønland", og derefter fortalte Dr. phil. *Roar Skovmand* om Krogerup og fremviste Skolen ved en Vandring gennem denne og Parken. Senere var der Fællesspisning. Ca. 50 deltog i Mødet.

I Regnskabsaaret 1947—48 har Samfundet modtaget følgende Tilskud: Fra Staten (200 Kr.), fra Frederiksborg Amtsfond (200 Kr.), fra Byraadene i Helsingør (100 Kr.), Hillerød (100 Kr.), Frederikssund (50 Kr.) og Frederiksværk (10 Kr.), Sogneraadene

Asminderød-Grønholt (20 Kr.), Birkerød (45 Kr.), Bloustrød (35 Kr.), Farum (25 Kr.), Frederiksborg Slotssogn (25 Kr.), Gerlev-Draaby (40 Kr.), Helsinge-Valby (10 Kr.), Hørsholm (50 Kr.), Karlebo (25 Kr.), Kregme-Vinderød (12 Kr.), Kyndby-Krogstrup (18 Kr.), Lille Lyngby (50 Kr.), Lillerød 25 Kr.), Lynge-Uggeløse (20 Kr.), Melby (10 Kr.), Nr. Herløv (25 Kr.), Ramløse-Annisse (10 Kr.), Skibby (25 Kr.), Slangerup By (25 Kr.), Slangerup Landsogn (18 Kr.), Stenløse-Viksø (15 Kr.), Søborg-Gilleleje (35 Kr.), Tikøb (10 Kr.), Uvelse (10 Kr.), Ølstykke (25 Kr.). Endvidere er ydet Tilskud af Frederiksborg Amts Spare- og Laanekasse (100 Kr.), Sparekassen for Helsingør og Omegn (100 Kr.), Spare- og Laanekassen for Frederikssund og Omegn (25 Kr.), Spare- og Laanekassen for Kronborg vestre Birk (40 Kr.), Sparekassen for Frederiksværk og Omegn (50 Kr.), Nordsjællands Bank, Helsinge, (50 Kr.). Samfundet takker de nævnte Bidragydere for den Interesse, de gennem deres Bevillinger har vist dets Virksomhed. Bidragene er en meget stor Hjælp for Samfundet i dets Arbejde, og man haaber derfor ogsaa i de kommende Aar at modtage disse Tilskud saavel som nye Bevillinger ogsaa fra de Kommuner, der ikke hidtil har været Bidragydere.

Samfundets Medlemmer, nytilkomne og ældre, kan købe ældre Aargange af Aarbogen for 1 Kr. pr. Aargang. Aarbøgerne for 1907, 1916, 1917, 1919 og 1920 er udsolgt. Prisen paa Særbøger bliver fastsat ved Udgivelsen i ethvert enkelt Tilfælde. Samfundet har hidtil udgivet følgende Særbøger, som Medlemmerne kan købe til de vedføjede Priser:

Junge: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog, 1915, 279 S. ..... udsolgt

Anders Uhrskov: Nordsjællandsk Landsbyliv i ældre Tider, paa Grundlag af fhv. Folketingsmand Lars Larsens Beretninger, 1918, 174 S., ill. ..... udsolgt

Fr. Weilbach: Frederiksborg Slot, 1923, 142 S., 68 Ill. . udsolgt

Hillerød By, 1925, 363 S., 55 Ill. ..... udsolgt

Carl Christensen: Frederiksværk, 1926, 192 S, 54 Ill. .. 3 Kr.
(Kun faa Ekspl.)

Fr. Weilbach: Fredensborg Slot, 1928, 136 S., 77 Ill.... udsolgt

Frederiksborg Amts Stednavne, 1929, 168 S. ..... udsolgt

Arne Sundbo: Frederikssunds og Købstaden Slangerups Historie. I. Tiden til 1809, 1931. 416 S., 112 Ill..... 6 Kr.

II. Frederikssunds Historie, 1810—70, 1937, 261 S., ill. 3 Kr.

Bjørn Kornerup: Frederiksborg Statsskoles Historie, 1933, 288 S., 44 Ill. ..... 3 Kr.

Anders Uhrskov: Fra Stavnsbaand til vore Dage. Skildringer af Nordsjællands Kulturhistorie.

I. Fra Landbrugets Verden, 1938, 324 S., 80 Ill. ..... udsolgt

II. Handel, Haandværk, Fiskeri, 1939, 176 S., 52 Ill . 3 Kr.

III. Fra Land og By, 1940, 237 S., 38 Ill., Reg. .... 3 Kr.

Hjemstavnsbog for Frederiksborg Amt, 1943, 392 S., 118 Ill. 6 Kr.

Med Undtagelse af Aarene 1929 og 1939 er der i de Aar, i hvilke Særbøger er udsendt, ikke udgivet nogen almindelig Aarbog.

De historiske Amtssamfund er enedes om at give hverandres Medlemmer (ɔ: Personer, ikke Institutioner og lign.) Adgang til for nedsat Betaling (evt. Fremstillingsprisen for vedkommende Skrift) at subskribere paa de Aarbøger og andre Skrifter, der udgives af de Samfund, af hvilke vedkommende ikke selv er Medlem, naar Begæring derom fremsættes gennem eget Samfunds Bestyrelse. Medlemmer, der ønsker at benytte sig heraf, bedes henvende sig til Sekretæren. Ordningen gælder dog ikke samtlige historiske Samfund.

Opmærksomheden henledes paa, at Samfundets Medlemmer kan erhverve Nationalmuseets interessante illustrerede Aarsskrift „Fra Nationalmuseets Arbejdsmark" for nedsat Pris, for Tiden 6,90 Kr. Medlemmerne kan ligeledes for nedsat Pris abonnere paa det af „Dansk historisk Fællesforening" udgivne Tidsskrift for Kulturhistorie og Lokalhistorie „Fortid og Nutid". Tidsskriftet,

der udkommer med 9 Ark aarligt, koster normalt 7 Kr. pr. Aargang, men kan af Samfundets Medlemmer faas for 4 Kr. (Girokonto 86264, „Fortid og Nutid", Landsarkivet, Viborg). Fællesforeningen har desuden forskellige Lærebøger, som af Samfundets Medlemmer ligeledes kan faas for nedsat Pris. Af disse skal navnlig fremhæves Arkivar *E. Kroman:* Skriftens Historie i Danmark (Favørpris 3,60 Kr., Bogladepris 6 Kr.),

Dr. phil. *Holger Hjelholts* udmærkede Skriftlæsningsøvelser „Skriftprøver fra Tiden efter Reformationen", der i længere Tid har været udsolgt, er nu udkommet i 2. Oplag (Bogladepris Kr. 8,50, Favørpris for Medlemmer Kr. 6,50).

LOVE

(vedtagne paa de ordentlige Generalforsamlinger den 22. April 1947 og den 30. April 1948).

§ 1. Samfundets *Formaal* er at vække og nære den historiske Sans ved at fremdrage den stedlige Historie og værne om de synlige Fortidsminder, der findes i Amtet.

§ 2. Formaalet søges hovedsagelig naaet dels ved Udgivelsen af en *Aarbog* eller andre Bøger, hvori Emner af den stedlige Historie behandles paa en jævn og let læselig Maade, dels ved at tilskynde til og mulig fremhjælpe Udgivelsen af *samlede Bearbejdelser* af historiske Emner, der særlig vedrører Amtet, samt endelig ved Afholdelse af offentlige Møder med Foredrag rundt om i Amtet.

§ 3. *Medlemsbidraget* er 5 Kr. aarligt eller 50 Kr. een Gang for alle. Man er stemmeberettiget 1 Maaned efter Indmeldelsen. Alle Medlemmer modtager gratis de Skrifter, som Samfundet udgiver.

§ 4. Samfundets *Bestyrelse* bestaar af indtil 17 Medlemmer, saa vidt muligt valgt fra Amtets forskellige Dele. De vælges ved simpel Stemmeflerhed af Generalforsamlingen for 3 Aar ad Gangen. Hvert Aar afgaar 5, de to første Gange ved Lodtrækning. Medlemmerne kan genvælges. Bestyrelsen vælger selv sin Formand og fordeler iøvrigt Arbejdet imellem sig. Der vælges ligeledes hvert Aar 2 Revisorer.

§ 5. *Aarbogen* udsendes saa vidt muligt i Slutningen af Kalenderaaret, og samtidig opkræves Aarsbidraget.

§ 6. *Generalforsamlinger* indkaldes ved Meddelelser i Dagbladene eller ved direkte Indbydelse, der sker mindst 14 Dage forud. Forslag, der ønskes behandlede paa Generalforsamlingen, indgives til Bestyrelsen mindst 8 Dage forinden.

Den *ordentlige* Generalforsamling afholdes saa vidt muligt i Begyndelsen af Kalenderaaret. Paa denne aflægger Bestyrelsen Beretning om Samfundets Virksomhed i det sidst forløbne Foreningsaar, regnet fra 1. Oktober til 30. September, og fremlægger det reviderede Regnskab for samme Aar. Endvidere foretages Valg af Bestyrelsesmedlemmer og Revisorer.

En *overordentlig* Generalforsamling kan indkaldes, naar Bestyrelsen finder, at der er Grund dertil, og *skal* indkaldes, naar mindst 25 Medlemmer stiller skriftligt Forlangende derom. Den afholdes efter Bestyrelsens Bestemmelse.

Alle Afgørelser paa Generalforsamlingen træffes ved simpel Stemmeflerhed. *Ændringer i Lovene* skal dog for at være gyldige vedtages paa 2 umiddelbart paa hinanden følgende Generalforsamlinger.

Tages paa denne Maade Beslutning om *Samfundets Opløsning*, bestemmer den sidste Generalforsamling, hvorledes der skal forholdes med de Midler og Ejendele, som Samfundet til den Tid maatte være i Besiddelse af.

§ 7. Til Varetagelse af stedlige Opgaver kan Bestyrelsen vælge et eller flere Medlemmer, der er villige til at virke for Samfundets Interesser, til *Repræsentanter* for dette.

REGNSKAB FOR TIDEN $^{1}/_{10}$ 1947—$^{30}/_{9}$ 1948.

INDTÆGTER	Kr.	Øre	UDGIFTER	Kr.	Øre
Kassebeholdning $^{1}/_{10}$ 1947	1445	85	Trykning af Aarbog	3206	00
Difference i forrige Regnskabsaar.....	10	60	Forsikring, Kontorhold ..	164	91
Kontingenter og Salg af Publikationer.....	2438	93	Foredrag og andre Møder	404	00
Bidrag fra Staten	200	00	Dansk hist. Fællesforening	63	56
— - Amtet	200	00	Kassebeholdning.....	1697	14
— - Kommunerne.	868	00			
— - Banker og Sparekasser	365	00			
Renteindtægt.....	7	23			
	5535	61		5535	61

Ved Udsendelsen af Aarbogen hænder det, at enkelte Medlemmer ikke indløser Forsendelsen. Da dette medfører en betydelig Portoudgift for Samfundet, kan en saadan Form for Udmeldelse ikke tages for gyldig. Udmeldelse maa for at være gyldig være sket skriftligt til Sekretæren (Adj. H. Ring, Helsingør) inden Aarbogens Udsendelse.

INDHOLDSFORTEGNELSE

VILH. MØLLER CHRISTENSEN: Side

ÆBELHOLT-STUDIER 3

C. G. SCHULTZ:

KLOAK ELLER HELLIGT VAND PAA ÆBELHOLT KLOSTER 113

SAMFUNDETS VIRKSOMHED..... 145

SAMFUNDETS LOVE..... 149

BILLEDFORTEGNELSE

(Vilh. Møller-Christensens Artikel har selvstændig Fortegnelse foran i Bogen)

Æbelholt Kloster. Beliggenhedsplan..... 117

— Plan af Kapel m. m..... 119

Nonneklosteret Maubuisson. Sovesal og Necessarium 126

— Necessarie-Kanalen 127

Engelske, franske og tyske Klosterplaner..... 128—129

Necessariet ved Domklostret i Marienwerder (Westpreussen) 132

Æbelholt Kloster. Kort over Jordprøver..... 134

DENNE AARBOG FOR 1948 ER UDGIVET PAA
FREDERIKSBORG AMTS HISTORISKE SAMFUNDS VEGNE AF
L. C. JENSEN, KNUD KLEM, H. RING OG *JØRGEN PAULSEN*

*